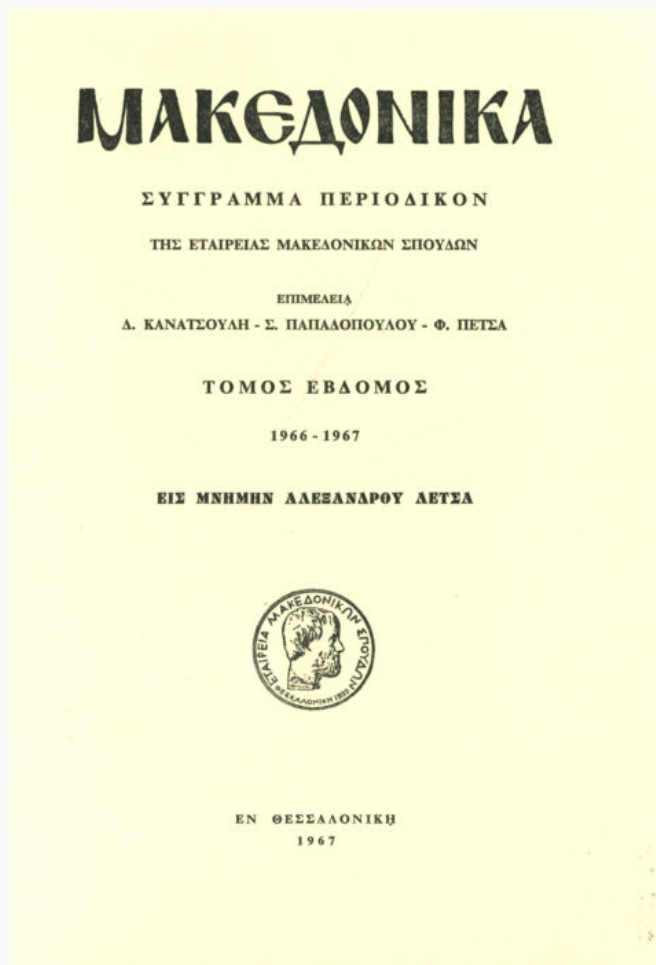

Μακεδονικά

Vol 7 (1967)

Εις μνήμην Αλέξανδρου Λέτσα

Ο Αλέξανδρος, ο Αριστοτέλης και ο Χριστιανισμός

Δ. Κανατσούλης

doi: [10.12681/makedonika.970](https://doi.org/10.12681/makedonika.970)

Copyright © 2015, Δ. Κανατσούλης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Κανατσούλης Δ. (1967). Ο Αλέξανδρος, ο Αριστοτέλης και ο Χριστιανισμός. *Μακεδονικά*, 7, 1–30.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.970>

Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΚΑΙ Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ

Ἡ σύγχρονος ἐμφάνισις τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐθεωρήθη πάντοτε ὡς τὸ μοναδικὸν φαινόμενον τῆς ἐν τῷ αὐτῷ ἔθνει καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον συνενώσεως τῆς μεγαλυτέρας δυνάμεως τοῦ κόσμου τούτου καὶ τοῦ ἐξοχωτέρου πνεύματος, τὸ ὁποῖον εἶδεν ἡ ἀνθρωπότης, ἀλλὰ καὶ φωτεινὸν παράδειγμα τοῦ τί δύναται νὰ ἐπιτελέσῃ ἡ ἀγωγή, ὅταν εὐρίσκειται εἰς χεῖρας καλοῦ παιδαγωγοῦ. Βεβαίως ἡ ταυτόχρονος ἐμφάνισις τῶν δύο αὐτῶν γιγάντων τοῦ πνεύματος καὶ τῆς δυνάμεως εἶχε τεραστίαν ἐπίδρασιν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ τοῦ κόσμου ὁλοκλήρου. Ἐν τούτοις, παρά τὴν μεγάλην ἐπίδρασιν, ποὺ εἶχεν ὁμολογουμένως ὁ διδάσκαλος ἐπὶ τοῦ μαθητοῦ, δὲν πρέπει νὰ φαντασθῶμεν ὅτι οὗτοι ἐνεφοροῦντο πάντοτε ἀπὸ τὰς αὐτὰς ἰδέας κατὰ τὸν χρόνον τῆς δράσεώς των, ἀντιθέτως πολὺ ἐνωρὶς μάλιστα ἐξεδηλώθη ἀντίθεσις γνωμῶν μεταξὺ τοῦ διδασκάλου, τοῦ θεωρητικῶς διατυποῦντος τὰς ἰδέας, καὶ τοῦ ἐν τῇ πράξει ἐφαρμοζοντος αὐτὰς μαθητοῦ. Τοῦτο φυσικὰ συνετέλεσε, ὥστε διάφορος νὰ εἶναι καὶ ἡ ἐπίδρασις ἐκάστου. Ἡμεῖς ἐδῶ, εἰς μίαν μικρὰν πραγματείαν, ὡς ἡ παροῦσα, δὲν φιλοδοξοῦμεν νὰ ἐξαντλήσωμεν ὁλόκληρον τὸ μέγαλον τοῦτο θέμα, τὸ ὁποῖον ἠρευνήθη εἰς πλῆθος ἐργασιῶν ὑπὸ τῶν παλαιότερων ἐρευνητῶν, ἀλλὰ θὰ περιορισθῶμεν νὰ ἐξετάσωμεν μόνον τὴν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλους ἐπὶ τοῦ μαθητοῦ, καὶ τὴν ἀντίθεσιν, ἡ ὁποία ἐξεδηλώθη εἰς τὰς πολιτικὰς ἰδέας αὐτῶν, καὶ νὰ τονίσωμεν τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἰδίως ὁ Ἀλέξανδρος διὰ τὸν μετὰ τρεῖς αἰῶνας ἐμφανισθέντα Χριστιανισμόν.

Ὁ Ἀλέξανδρος ἀναμφιβόλως ἦτο μία μεγαλοφυῖα πολιτικῆ καὶ στρατιωτικῆ μοναδικῆ ἐν τῷ κόσμῳ, οὐχ ἦττον ὅμως πολλὰ ὄφειλεν εἰς τὴν ἐπιμελημένην ἀγωγήν, τὴν ὁποίαν ἔλαβεν ἐκ μέρους τῶν διδασκάλων του καὶ ἰδιαίτερος τοῦ Ἀριστοτέλους. Δι' αὐτὸ τὸ ἔτος 343/2 π.Χ.¹, ὅτε ὁ Φίλιππος, θεωρῶν αὐτὸν ὡς νόμιμον διάδοχόν του καὶ στηρίζων εἰς τὴν ἐξαιρετικὴν εὐφυῖαν μεγάλας ἐλπίδας, ἐνεπιστεύθη τὴν διαπαιδαγώγησίν του εἰς τὸν Σταγειρίτην σοφόν², ἔσχεν ἀποφασιστικὴν ἐπίδρασιν διὰ τὴν πνευματικὴν

¹ Ἐπὶ ἄρχοντος Ἀθηνῶν Πυθοδότου (Ὀλυμπ. 109, 2). Διογένης. Λαέρτ. V, 11.

² Ἀπολλόδ. παρὰ Διογένης. Λαέρτ. V, 11. Πλούτ. Ἀλέξ. 7. Βλ. καὶ Ar th. Wei - g a II, Alexandre le grand, Paris 1934, 57 κέ.

ἐξέλιξιν αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ γενικώτερον διὰ τὴν τύχην τῆς Μακεδονίας καὶ τοῦ κόσμου ὁλοκλήρου.

Ἡ ἐκλογή τοῦ Ἀριστοτέλους ὡς διδασκάλου τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου ἀκόμη χρόνου ἀπεδόθη εἰς τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ Φιλίππου νὰ ἀναθέσῃ τὴν ἀνατροφὴν καὶ διαπαιδαγώγησιν τοῦ μέλλοντος διαδόχου τοῦ μακεδονικοῦ θρόνου εἰς τὴν μεγαλυτέραν τῆς ἐποχῆς διάνοιαν¹. Μία καθαρὰ ἀναμφιβόλως ἐπιπόνησις τῶν μεταγενεστέρων καὶ ἰδίως τῶν ὀπαδῶν τῆς Ἀριστοτελικῆς Σχολῆς, οἱ ὅποιοι θέλοντες νὰ προσδώσουν μεγαλύτερον κύρος εἰς τὸν ἰδρυτὴν αὐτῆς καὶ νὰ ἐμφανίσουν ὡς συνέπειαν τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλους τὸ μεγαλειῶδες ἔργον τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐπιπόνησαν πάντα ταῦτα, καθὼς καὶ τὴν ψευδῆ ἐπιστολὴν τοῦ Φιλίππου πρὸς τὸν Ἀριστοτέλην ἐπὶ τῇ γεννήσει τοῦ υἱοῦ του². Κατὰ τὸ 343/2 ὅμως οὔτε ὁ Ἀριστοτέλης ἦτο ἡ πνευματικὴ κορυφὴ τῆς Ἑλλάδος, ἀλλ' οὔτε καὶ ὁ Ἀλέξανδρος εἶχεν ἀποβῆ ἡ ἱστορικὴ προσωπικότης, ὥστε νὰ δικαιολογῆται μία τοιαύτη ἐνέργεια τοῦ Φιλίππου³.

Ἄλλωστε ἓνας νέος 14 μόλις ἐτῶν δὲν ἔχει ἀνάγκην πρὸς μόρφωσιν τοῦ τῆς μεγαλυτέρας πνευματικῆς αὐθεντίας τῆς ἐποχῆς του, ἡ ὅποια, ὡς λεχθῆ, δὲν εἶναι πάντοτε κατάλληλος διὰ τὸ ἔργον τοῦ παιδαγωγοῦ. Πλὴν τοῦτου δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εὑρίσκετο ὁ Ἀριστοτέλης τότε εἰς ἐπαφὴν τινα μὲ τὴν μακεδονικὴν αὐλήν, μετὰ τῆς ὁποίας ἀπὸ τεσσαρακονταετίας, δηλ. ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ βασιλέως Ἀμύντα Γ', τοῦ ὁποίου βασιλικὸς ἰατρὸς ἦτο ὁ πατὴρ του Νικόμαχος, ἡ οἰκογένειά του εἶχε διακόψει πᾶσαν σχέσιν. Πρέπει λοιπὸν ἄλλοῦ νὰ ἀναζητηθῆ ἡ αἰτία τῆς προσκλήσεως αὐτοῦ ὡς παιδαγωγοῦ τοῦ Ἀλεξάνδρου, εἰς πολιτικὰ μᾶλλον ἐλατήρια, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται βέβαια καὶ ἡ ἐπιθυμία τοῦ Φιλίππου νὰ ἀναθέσῃ τὴν διαπαι-

¹ Βλ. Πλούτ. Ἀλέξ., ἑ.ἀ.: *μετεπέμψατο* (Φίλιππος) *τῶν φιλοσόφων τὸν ἐνδοξότατον καὶ λογιώτατον Ἀριστοτέλην, καλὰ καὶ πρόποντα διδασκάλια τελέσας αὐτῷ.*

² Ἡ ἐπιστολὴ διεσώθη εἰς τὸν Λατίνον συγγραφέα Γέλλιον (poet. att. IX, 3), ἔχει δὲ ὡς ἔξης: *«ἴσθι μοι γεγονότα υἱόν. Πολλὴν οὖν τοῖς θεοῖς ἔχω χάριν, οὐχ οὕτως ἐπὶ τῇ γενέσει τοῦ παιδός, ὡς ἐπὶ τῷ κατὰ τὴν σὴν ἡλικίαν αὐτὸν γεγονέναι. ἐλπίζω γὰρ αὐτὸν ὑπὸ σοῦ τραφέντα καὶ παιδευθέντα ἀξίον εἶσθαι καὶ ἡμῶν καὶ τῆς τῶν πραγμάτων διαδοχῆς».* Ἐκ πρώτης ὄψεως ἐλέγχεται ἡ πλαστότης τῆς ἐπιστολῆς (Βλ. H. Berne, Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage, München 1926, II, 70, ἀρ. 135), διότι, ἂν πράγματι αὕτη ἐγράφη τὸ 356 π.Χ., τὸ ἔτος τῆς γεννήσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ὁποῖος μόλις ἦτο 28 ἐτῶν, ὄχι μόνον δὲν ἦτο ἡ ἐξέχουσα προσωπικότης ἐν Ἑλλάδι, ἀλλ' οὔτε κἀν γνωστός. Ἐν τούτοις ὁ Weigall, χωρὶς νὰ προσάγῃ πειστικὰ ἐπιχειρήματα, θεωρεῖ ταύτην αὐθεντικὴν.

³ W. Jaeger, Aristoteles, Berlin 1923, 120. S. Reinach, Rev. archéol. 32 (1930) 189. U. Wilcken, Alexander der Grosse, Leipzig 1931, 47/8. H. Berne, Griech. Geschichte, Freiburg 1933, II, 159. A. Weigall, ἑ.ἀ. 86. V. Ehrenberg, Alexander and the Greek, Oxford 1938, 62. Ἀ.π. Δασκαλάκη, Ἡ ἑλληνικὴ νεότης τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, Πλάτων 11 (1959) 112.

δαγώγησιν τοῦ διαδόχου - υἱοῦ του εἰς κατάλληλον καὶ λαμπρὸν διδάσκαλον. Ὁ Φίλιππος διὰ τῶν ἀτελευτήτων ἀγώνων εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Βαλκανικὴν εἶχε κατορθώσει νὰ ἀναδείξῃ τὴν Μακεδονίαν ὡς τὴν μεγαλύτεραν εὐρωπαϊκὴν δύναμιν τῆς ἐποχῆς του. Ἡ δύναμις ὅμως αὕτη ἐστηρίζετο κυρίως εἰς τὴν βιαίαν ἐπιβολὴν αὐτοῦ ἐπὶ τῶν ἐλευθέρων ἑλληνικῶν πολιτειῶν. Διὰ τὴν διατήρησιν δὲ ταύτης οὐδεμίαν βεβαιότητα εἶχεν, ἂν δὲν ἐφρόντιζεν ἐγκαίρως νὰ νομιμοποιήσῃ τὴν ἐξουσίαν του διὰ τῆς ἀναλήψεως τοῦ κοινοῦ πόθου ὄλων τῶν Ἑλλήνων, τοῦ πολέμου κατὰ τῶν Περσῶν. Ἦδη ἡ ἰδέα τοῦ πολέμου αὐτοῦ, ὑποδαυλιζομένη καὶ ἀπὸ τὴν προπαγάνδαν τοῦ Ἰσοκράτους καὶ τῶν ὁπαδῶν του, εἶχε λάβει μεγάλας διαστάσεις. Τὸ 342/1 π.Χ. λοιπὸν φαίνεται¹ ὅτι οὗτος ἤρχισε σοβαρῶς νὰ ἀσχολῆται μὲ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ σχεδίου. Ἡ πρώτη δὲ πράξις του ἦτο νὰ ἔλθῃ προηγουμένως εἰς μυστικὴν συνεννόησιν μὲ τὸν κυρίαρχον τῆς Ἄσσου καὶ Μυτιλήνης, τὸν πενθερὸν² καὶ φίλον τοῦ Ἀριστοτέλους, τὸν Ἑρμείαν τὸν Ἀταρνέα, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐπικράτεια εἰς τὴν κατάλληλον στιγμήν θὰ ἐχρησίμευεν ὡς βᾶσις ἐξορμήσεως διὰ τὸν μακεδονικὸν στρατόν. Ἡ ἀποστολὴ λοιπὸν τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὴν μακεδονικὴν αὐλὴν δὲν ἦτο ἄνευ πολιτικῆς σημασίας, οὔτε εἶναι δυνατόν νὰ υποθέσωμεν ὅτι οὗτος ἦτο ξένος πρὸς τὰς πολιτικὰς συμφωνίας τοῦ φίλου καὶ πενθεροῦ του μετὰ τοῦ Φιλίππου³. Τοῦναντίον διὰ τῆς παρουσίας αὐτοῦ εἰς τὴν μακεδονικὴν αὐλὴν ὁ Φίλιππος ὄχι μόνον θὰ κατόρθωνε νὰ εὐρίσκειται εἰς συνεχῆ ἐπαφὴν μὲ τὸν Ἑρμείαν καὶ τὸν δεσμὸν θὰ καθίστα στενωτέρον, ἀλλὰ καὶ τὰς ὑποψίας τῶν Περσῶν καὶ τὴν ἄγρυπνον παρακολούθησιν τοῦ Δημοσθένους ἤλπιζεν ὅτι οὕτω θὰ διέφευγεν. Ὁ Φίλιππος λοιπὸν δὲν εἶχε συνείδησιν ὅτι διὰ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ἀριστοτέλους ἀνέθετε τὴν διαπαιδαγώγησιν τοῦ παιδιοῦ του εἰς τὴν μεγαλύτεραν διάνοιαν τῶν αἰῶνων⁴. Πρέπει ὅμως ὁπωσδήποτε νὰ δεχθῶμεν ὅτι οὗτος πολὺ καλὰ ἐγνώριζεν ὅτι διὰ τῆς ἐκλογῆς

¹ Βλ. Δίδυμ. εἰς Δημοσθ. Φίλιπ. I.

² Ὁ Ἀριστοτέλης ἐνυμφεύθη τὴν ἀνεψιᾶν καὶ θετὴν κόρην τοῦ Ἑρμείου Πυθιάδα.

³ Βλ. W. J a e g e r, ἔ.ἀ. 120/1. H. B e r v e, Das Alexanderreich II, 70. W i l c k e n, Alexander der Grosse 36. 48 καὶ Griechische Geschichte (1931) 167. F. A l t h e i m, Alexandre et l'Asie 108/9. A l b i n L e s k y, Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας (μετάφρασις Ἀ. Τσοπανάκη 1965) 761. Ἡ παρατήρησις τοῦ T. h. B i r t, Alexander der Grosse u. das Weltgriechentum, Leipzig 1925 (Ἐκδ. 2α), 427, παρατῆρ. 15, ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν ἡ πρόσκλησις τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὴν Μακεδονίαν νὰ εἶχε πολιτικὴν σημασίαν, καθ' ὅσον οὗτος ἀργότερον ἀπέτρεψε τὸν Φίλιππον ἀπὸ τὸν κατὰ τῶν Περσῶν πόλεμον, οὐδόλως ἐπηρέασε τοὺς ἐρευνητὰς νὰ βλέπουν εἰς τὴν ἀποστολὴν τοῦ Ἀριστοτέλους πολιτικὰ ἐλατήρια. Ἐκ τῶν νεωτέρων μόνον ὁ S c h a c h e r m e y e r, ἔ.ἀ. 499, παρατῆρ. 27, πιστεύει ὅτι ὄχι ἡ μικρασιατικὴ πολιτικὴ τοῦ Φιλίππου, ἀλλ' ἡ μόρφωσις τοῦ διαδόχου ὄθησε τὸν Φίλιππον νὰ προσκαλέσῃ τὸν Ἀριστοτέλην.

⁴ Πρβ. U. W i l c k e n, Alexander der Grosse 47.

αὐτῆς θὰ ἔδιδεν εἰς τὸν ἐπίδοξον διάδοχον τοῦ μακεδονικοῦ θρόνου καθαρῶς ἑλληνοπρεπῆ μὲν ὄντων, τὴν ἀξίαν τῆς ὁποίας καὶ γενικώτερον τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ οὗτος, ὁ εἰσαγαγὼν εἰς τὴν Μακεδονίαν τὴν ἑλληνικὴν στρατιωτικὴν τέχνην, τὴν διπλωματίαν καὶ τὴν ἐπιστήμην, ἦτο εἰς θέσιν μὲν γνωρίζῃ παντὸς ἄλλου καλύτερον. Ἐκρίβως δὲ εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ συνηρῆται καὶ μὲ τὰς ἰδέας τοῦ Ἀριστοτέλους, ὁ ὁποῖος, ἐκτιμῶν τὴν πολιτιστικὴν δύναμιν τῆς Ἑλλάδος, ἦτο ἀπολύτως πεπεισμένος ὅτι αὕτη ἡδύνατο νὰ κυριαρχήσῃ ὁλοκλήρου τοῦ κόσμου, ἤρκει μόνον νὰ ἐπραγματοποιεῖ τὴν πολιτικὴν τῆς ἐνότητά. Διότι οὗτος ἔβλεπεν ὅτι ὁ Ἕλληνας διὰ τῆς τεχνικῆς τοῦ ὑπεροχῆς καὶ τῆς προσωπικῆς τοῦ αὐτοτελείας εἶχεν ἐπικρατήσῃ στρατιωτικῶς καὶ οἰκονομικῶς τῶν λαῶν, μὲ τοὺς ὁποίους ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν¹. «Τὸ μόνον ὅμως ἐμπόδιον, τὸ καὶ σοβαρώτατον, κατὰ πάσης ὀργανωτικῆς ἐνώσεως τῶν Ἑλλήνων ἦτο ἡ ἐκ παραδόσεως πίστις εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν τῆς αὐτονόμου πόλεως, τὴν ὁποίαν οὗτος δὲν ἠμποροῦσε νὰ καταλάβῃ μὲ τὸ ἱστορικὸν πάθος τοῦ Ἀθηναίου δημοκράτου πρὸς τὴν αὐτονομίαν. Οὗτος πλησιέστερον εὐρισκόμενος πρὸς τὸ μακεδονικὸν πνεῦμα καὶ καταγόμενος ἀπὸ μίαν χαλκιδικὴν οἰκογένειαν, ἡ ὁποία ἐπὶ σειρᾶν ἐτῶν ἔζησεν εἰς τὴν μακεδονικὴν αὐλήν, ἠμποροῦσε κάλλιστα νὰ ἐξοικειωθῇ μὲ τὴν ἰδέαν τῆς ἐνώσεως τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ μακεδονικὴν ἡγεσίαν. Τὴν ὑπάρχουσαν ὅμως ἀντίθεσιν μεταξὺ τῆς πατριαρχικῆς βασιλείας τῶν Μακεδόνων καὶ τῆς δημοκρατικῆς αὐτονομίας τῆς ἑλληνικῆς πόλεως θὰ ἡδύνατο κατ' αὐτὸν νὰ ὑπερνικήσῃ μόνον μία ἰσχυρὰ προσωπικότης ἐνὸς πραγματικοῦ βασιλέως, εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ ὁποίου ὁ Ἕλληνας θὰ ἔβλεπεν ἑαυτὸν ἐνσαρκούμενον. Ὡς τοιοῦτον ἠλπίζεν ὅτι θὰ εὕρισκε τὸν διάδοχον τοῦ μακεδονικοῦ θρόνου, τὸν μέλλοντα κυβερνήτην τῆς ἰσχυροτέρας τότε δυνάμεως τῆς Εὐρώπης» (Οὕτω πως ὁ J a e g e r, ἔ.ἀ.).

Μ' αὐτὰς τὰς ἐλπίδας καὶ ἰδέας ἐμφορούμενος ὁ Ἀριστοτέλης εἰς ἡλικίαν 40 περίπου ἐτῶν, εἰς τὴν ἀκμὴν τῶν πνευματικῶν του δυνάμεων, ἦλθεν εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ ἀνέλαβε τὴν διαπαιδαγώγησιν τοῦ δεκατριετοῦ Ἀλεξάνδρου². Ὁ Φίλιππος, ἵνα μὴ διαταράσσεται ἡ διδασκαλία ἀπὸ τὴν

¹ J a e g e r, ἔ.ἀ. 122.

² Ἀναλαμβάνων ὁ Ἀριστοτέλης τὴν διαπαιδαγώγησιν τοῦ Ἀλεξάνδρου δὲν ἤρχιζεν ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τῶν στοιχειωδῶν μαθημάτων. Τὸ προπαρασκευαστικὸν τοῦτο στάδιον εἶχεν ἀνατεθῆ προηγουμένως εἰς ἄλλους διδασκάλους, ὅπως εἰς τὸν ἀσπητρὸν «καθηγητὴν» Λεωνίδα, ἕνα συγγενῆ τῆς Ὀλυμπιάδος, εἰς τὸν παιδαγωγὸν Λυσίμαχον, εἰς τὸν κυνικὸν Φιλίσκον, εἰς τὸν περίφημον μαθηματικὸν Μέναιχμον, τὸν Ἄλκιππον, τὸν Ζεῦξιν κ.ἀ. Περὶ τῶν διδασκάλων τοῦ Ἀλεξάνδρου βλέπε προχείρως: B e r n e, Das Alexanderreich I, 54 καὶ II, 23/4, ἀρ. 48. 163, ἀρ. 336. 235/6, ἀρ. 469. 241, ἀρ. 481. 254, ἀρ. 500. 389, ἀρ. 790. F r. S c h a c h e r m e y r, Alexander der Grosse, Graz/Wien 1949, 63 κέ. Ἄ π. Δ α σ κ α λ ἄ κ η, Ἡ ἑλληνικὴ νεότης τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, Πλάτων

αὐλικὴν ζωὴν, ὥρισεν ὡς τόπον διαμονῆς καὶ διδασκαλίας τὸ Νυμφαῖον παρὰ τὴν ἀπομακρυσμένην καὶ ἥσυχον κοινόπολιν Μίεζαν (παρὰ τὴν Νάουσαν)¹. Ἐκεῖ ὁ Ἀλέξανδρος μετ' ἄλλους συνομήλικάς του ἐκ τῶν ἐπιφανεστέρων μακεδονικῶν οἰκογενειῶν², μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀνήκεν ὁ ἱστορικὸς Μαρσύας ἐκ Πέλλης³ καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα οἱ παιδικοὶ τοῦ φίλου Ἡφαιστίων⁴, Ἄρπαλος, ὁ μετέπειτα θησαυροφύλαξ, καὶ Νικάνωρ ἐκ Σταγειρῶν⁵, παρηκολούθησεν ἐπὶ τρία συνεχῆ ἔτη τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀριστοτέλους. Τὸ διδακτικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον ἐφήρμοσεν ὁ Ἀριστοτέλης, ἦτο φαίνεται ἡ παροχὴ ἐγκυκλοπαιδικῶν γνώσεων μετ' ἐξέλιξιν τὴν διδασκαλίαν παλαιότερων καὶ συγχρόνων Ἑλλήνων ποιητῶν, πρὸς τοὺς ὁποίους πολὺ ἐφρόντισεν οὗτος νὰ ἐμβάλῃ εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ νεαροῦ πρίγκιπος ἰδιαίτεραν ἐκτίμησιν καὶ ἀγάπην⁶. Ὑπὲρ πάντας ὁμοῦ ὁ Ἀλέξανδρος ἐθαύμαζεν ἐφ' ἐξῆς τὸν Ὅμηρον (Ἰλιάδα), τοῦ ὁποίου βελτιωμένην ἔκδοσιν, ἐκπονηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ ἰδίου Ἀριστοτέλους χάριν αὐτοῦ, τὴν ἀπὸ *νάρθηκος*⁷, ἔφερε μαζί του κατὰ τὴν ἀσιατικὴν ἐκστρατείαν καὶ τοῦ ὁποίου μέγα μέρος ἐγνώριζεν ἀπὸ μνήμης⁸. Δι' αὐτὸ καὶ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἐκστρατείας

11 (1959) 110 κέ. A. R. B u r n, *Alexander the Great and the Hellenistic Empire* (μετάφρ. ἑλληνικῆ) 1963, 16 κέ.

¹ Περί τῆς θέσεως τῆς πόλεως βλέπε L e n k, RE XV, 1548/9 καὶ F. P a r a z o - g l u, *Les cités macédoniennes à l' époque romaine* (σερβιστί), Σκόπια 1957, 119/20. Φ. Πέτσα, Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Δυτικῆς Μακεδονίας ἐν AE 18 (1963), Χρονικά 215. Πολὺ ἀπίθανος εἶναι ἡ ἀποψὶς τινῶν, οἱ ὅποιοι παρασυρόμενοι ἴσως ἀπὸ τὸ χωρίον τοῦ Πλουτάρχου, Ἀλέξ. 7: *σχολὴν μὲν οὖν αὐτοῖς καὶ διατριβὴν τὸ περὶ Μίεζαν νυμφαῖον ἀπέδειξεν, ὅπου μέχρι νῦν Ἀριστοτέλους ἔδρας τε λιθίνας ὑποσκίους περιπάτους δευκνύουσιν*, πιστεύουν ὅτι ἡ Μίεζα εὐρίσκετο παρὰ τὰ Στάγειρα. Ἀλλὰ εἰς τὴν ἀντωνυμίαν αὐτοῖς τοῦ χωρίου δὲν πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν τοὺς Σταγειρίτας, ὡς κακῶς ἐπιστεύθη, διότι ὁ Φίλιππος δὲν *ἀπέδειξε τὸ νυμφαῖον σχολὴν καὶ διατριβὴν* εἰς τοὺς Σταγειρίτας, ἀλλ' εἰς τὸν Ἀριστοτέλην, τὸν Ἀλέξανδρον καὶ τοὺς συμμαθητάς του.

² Πλούτ. Ἀλέξ. 7. Tatian. adv. Gr. p. II, 25.

³ Σούδα λεξ. ἐν λ. Μαρσύας. Βλ. H. B e r n e, *Das Alexanderreich II*, 247, ἀρ. 489.

⁴ Πρβ. ἐπιστολὴν τοῦ Ἀριστοτέλους πρὸς Ἡφαιστίωνα, διασωθεῖσαν εἰς τὸν Διογένην τὸν Λαέρτιον V, 27. Βλ. B e r n e, ε.ά. 135 καὶ 169, ἀρ. 357.

⁵ Βλ. B e r n e, ε.ά. 276, ἀρ. 557. Μεταξὺ τῶν μαθητῶν τοῦ Ἀριστοτέλους κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν συγκατελέχθη ἀργότερα οὐχὶ ὀρθῶς καὶ ὁ Καλλιस्थένης (Just. XII, 6, 17. Oras. III, 18, 11), ὁ μαθητὴς καὶ ἀνεψιὸς τοῦ Ἀριστοτέλους, χωρὶς νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ διαφορὰ τῆς ἡλικίας τῶν (B i r t, ε.ά. 428, παρατ. 18. B e r n e, ε.ά. II, 276) καὶ ὅτι ὁ Καλλιस्थένης κατὰ τὸν χρόνον αὐτὸν εἶχεν ἤδη συγγραφικὴν δρᾶσιν ἀξιόλογον (W. K r o l l, RE X, 1685/6), κατὰ τὴν διάβασιν δὲ τοῦ Ἀλεξάνδρου οὗτος εἶχεν ἀποπερατώσει πλέον καὶ δημοσιεύσει τὸ μέγαλον τοῦ ἱστορικῶν ἔργον, τὰ Ἑλληνικά.

⁶ Νικοβούλ. ἀπόσπ. 2. Ἀθῆν. XII, 537d. Πλούτ. Ἀλέξ. 8. Δίων Χρυσόστ. II, 36.

⁷ Ὀνησίκρ. ἀπόσπ. I. Στράβ. XII, p. 594. Πλούτ. Ἀλέξ. 8: *τὴν Ἰλιάδα... ἔλαβε μὲν Ἀριστοτέλους διορθώσαντος, ἣν ἐκ τοῦ νάρθηκος καλοῦσιν*.

⁸ Ὀνησίκρ., ε.ά. Στράβ., ε.ά. Πλούτ. Ἀλέξ. 26.

του τὸ ἰδανικόν του ἦτο ὁ ὀμηρικὸς ἦρωας Ἀχιλλεύς, τὸν ὁποῖον ὄχι μόνον ἐθαύμαζεν, ἀλλ' ἤθελε καθ' ὅλα νὰ ἐξομοιώνεται¹. Γνωστὴ εἶναι ἡ πρώτη πρᾶξις του, ὅταν ἀπεβιβάσθη εἰς τὴν Ἀσίαν· ἔσπευσεν εἰς τὸ Ἴλιον, ὅπου ἐσώζετο ἀκόμη ὁ τάφος τοῦ Ἀχιλλέως, καὶ ἐστεφάνωσεν αὐτόν². Πλὴν τοῦ Ὀμήρου, καθ' ὅσον ἠμποροῦμεν νὰ συμπεράνωμεν τοῦλάχιστον ἐκ τῶν μετέπειτα φιλολογικῶν του γνώσεων καὶ τῶν ἐνδιαφερόντων του, πρέπει οὗτος νὰ ἐδιδάχθη ἐκ τῶν λυρικῶν ποιητῶν τὸν Πίνδαρον, τοῦ ὁποῖου τὴν οἰκίαν ἐσεβάσθη, ὡς γνωστόν, κατὰ τὴν καταστροφὴν τῶν Θηβῶν³, τὸν Στησίχορον⁴, τοὺς συγχρόνους διθυραμβοποιούς Τελέστην καὶ Φιλόξενον⁵. Ἄν δὲ κρίνωμεν ἀπὸ τὰ βιβλία, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸν χρόνον τῆς σχολῆς του ἀργότερον ἀπετέλουν τὰ προσφιλεῖ ἀναγνώσματα αὐτοῦ, ἐδιδάχθη ἀκόμη τοὺς τρεῖς τραγικούς καὶ μάλιστα τὸν Εὐριπίδην, τὸν ὁποῖον τόσον καλὰ ἐγνώριζεν, ὥστε ὀλοκλήρους σκηνάς νὰ δύναται νὰ ἀπαγγέλλῃ ἀπὸ στήθους μετὰ πάροδον ἐτῶν⁶. Ἐκ τῶν κωμικῶν ἀναφέρεται ὁ Κρατῖνος⁷. Ἐπίσης τὸ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ ἐστράφη πρὸς τοὺς ἱστορικούς συγγραφεῖς, ἰδιαιτέρως πρὸς τὸν Ἡρόδοτον καὶ τὸν Ξενοφῶντα (ἰδίως Κύρου Ἀνάβασιν καὶ Κύρου Παιδείαν), τῶν ὁποίων ἡ ἔρευνα ἐξετείνεται πέραν τῶν συνόρων τῆς Ἑλλάδος. Ἀπὸ τὰ διάφορα συγγράμματα τοῦ Ξενοφῶντος εἶχε λάβει ἀκριβῆ γνῶσιν τῆς μικρασιατικῆς ἡπείρου, εἰς τὸν Ἡρόδοτον δὲ ὤφειλε τὰς πολυτίμους πληροφορίας περὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ τοῦ περσικοῦ ἐν γένει κράτους, αἱ ὁποῖαι τόσον χρήσιμοι ἀπέβησαν δι' αὐτὸν κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις εἰς τὴν μακρυνὰς ἐκεῖνας χώρας. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης πολὺς γεωγραφικὰς γνώσεις ἠδύνατο νὰ προσφέρῃ εἰς τὸν μαθητὴν⁸. Λόγω τοῦ ἰδιάζοντος ἀκόμη χαρακτῆρος τῆς ἀγωγῆς πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐφρόντισε πολὺ νὰ μεταδώσῃ εἰς τὸν μαθητὴν του ὠρισμέ-

¹ Εἰς τὸν θαυμασμόν πρὸς τὸν μυθικὸν ἦρωα θὰ πρέπει νὰ τὸν εἶχεν ὠθήσει ἐνωρίτερον ἢ ἰδίᾳ ἡ μητέρα του, ἡ Ὀλυμπιάς, ἡ ἀπόγονος τοῦ Ἀχιλλέως ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Αἰακίδων τῆς Ἠπείρου (Πλούτ. Ἀλέξ. 2), ἡ ὁποία καὶ αὐτὴ ἤθελε νὰ ἐξομοιώνεται μὲ τὴν πρόγονόν της Θέτιδα.

² Ἄρρ. Ἀνάβ. I, 12, 1-5.

³ Ἄρρ. Ἀνάβ. I, 9, 10. Πλούτ. Ἀλέξ. 11. Plin., n. hist. VII, 29. Αἰλιαν. π. ἱστ. XIII, 7. Βλ. καὶ H. Berge, ἔ.ἀ. II, 70.

⁴ Δίων Χρυσόστ. II, 25.

⁵ Πλούτ. Ἀλέξ. 8.

⁶ Πλούτ., ἔ.ἀ. Νικοβούλ., ἔ.ἀ.

⁷ Περί ὄλων αὐτῶν βλέπε Berge, ἔ.ἀ. II, 70, ἀρ. 135.

⁸ Βλ. Schachermeyr, ἔ.ἀ. 72/3.—Εἶναι πολὺ πιθανόν ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος εἶχε λάβει πολλὰς γεωγραφικὰς γνώσεις καὶ ἀπὸ διαφόρους περιγραφὰς τῶν Ἰώνων γεωγράφων.

νας γνώσεις ἐκ τῆς ρητορικῆς¹, τῆς μουσικῆς², τῆς γεωμετρίας, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν ἐπιστημῶν³. Τοῦλάχιστον ἀργότερον ὁ Ἀλέξανδρος δεικνύει μεγάλον ἐνδιαφέρον δι' ἐπιστημονικὰ καὶ φιλοσοφικὰ ζητήματα, συχνὰ δὲ ἀνταλλάσσει προφορικῶς καὶ γραπτῶς τὰς γνώμας του μὲ ἐξέχοντας συγχρόνους ἀντιπροσώπους τῶν διαφόρων ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν, τῶν ὁποίων πολλοὺς ἠρέσκετο νὰ ἔχη εἰς τὸ ἄμεσον περιβάλλον του. Ἐπίσης πολιτικὰ ζητήματα, ἂν καὶ περὶ αὐτοῦ βέβαια οὐδὲν θετικὸν μᾶς παραδίδεται, πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι συχνὰ θὰ ἐθίγοντο ἀπὸ τὸν συγγραφέα «τῶν πολιτικῶν» ὡς εἰσαγωγὴν τρόπον τινὰ διὰ τὴν μέλλουσαν δρᾶσιν τοῦ μαθητοῦ τὸ ὅς πολιτικοῦ καὶ νομοθέτου. Προσέτι στοιχεῖα ἐκ τῶν Φυσικῶν ἐπιστημῶν⁴ καὶ τῆς Ἰατρικῆς⁵, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ μέγαλον ἐνδιαφέρον, τὸ ὁποῖον αὐτὸς ἔδειξε καθ' ὅλον τὸν χρόνον τῆς ἀσιατικῆς του ἐκστρατείας δι' ἐρεύνας καὶ ἀνακαλύψεις τῆς φύσεως καὶ τοῦ ἐδάφους τῆς Ἀσίας. Τὸ σημαντικώτερον ὅμως ἐπίτευγμα τῆς μαθητείας τοῦ Ἀλεξάνδρου κοντὰ εἰς ἓνα μέγαλον ἐρευνητὴν, ὡς ὁ Ἀριστοτέλης, ἦτο ὅτι καὶ αὐτὸς ἐνεφορεῖτο ἀπὸ τὸ ἀνήσυχον καὶ ἐρευνητικὸν πνεῦμα τοῦ διδασκάλου του, τὸ ὁποῖον πάντοτε τὸν ὄθει εἰς ἀναζήτησιν τοῦ νέου, εἰς ἀνακάλυψιν νέων κόσμων καὶ χωρῶν. Τὴν ἀνήσυχον αὐτὴν διάθεσιν τοῦ Ἀλεξάνδρου (τὸν *póthos*⁶, ὡς τὴν χαρακτηρίζει ὁ Ἀρριανὸς) διακρίνομεν ἀπὸ τὰ πρῶτα βήματα τῆς πολυκυμάντου δράσεώς του μέχρι τῶν τελευταίων ἡμερῶν τῆς ζωῆς του, ὅτε ὄλιγον πρὸ τῆς ἐπανόδου του εἰς τὴν Βαβυλῶνα (324/3 π.Χ.) ἔβιδεν ἐντολὴν εἰς τὸν Ἡρακλείδην νὰ προβῆ εἰς ναυπήγησιν στόλου πρὸς ἐξερεύνησιν τῆς Κασπίας θαλάσσης. Δι' αὐτὸ ἡ ἐκστρατεία του εἰς τὴν Ἀσίαν περισσότερον ὁμοίαζε μὲ ἐξερευνητικὰς πορείας εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἐπιστήμης παρά μὲ πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις πρὸς κατάρτησιν νέων ἐδαφῶν.

¹ Cicer. De orat. III, 141. Ἴσως εἰδικὰ μαθήματα ρητορικῆς ὁ Ἀλέξανδρος ἔλαβε καὶ ἀπὸ τὸν Ἀναξιμένην τὸν Λαμψακηνὸν (A. Weigall, ἐ.ἀ. 88), περὶ τοῦ ὁποίου ἐλέγετο ὅτι διητέλεσε διδάσκαλος αὐτοῦ (Ψευδοκαλλισθ. I. 13. Iul. Valer. I, 7. Valer. Maxim. VI, 3, 4). Τοῦτο ὅμως ἀμφισβητεῖται (Berve, ἐ.ἀ. II, 35). Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ Ἀλέξανδρος, παρὰ τὴν φιλότιμον προσπάθειαν τῶν διδασκάλων του εἰς τὸν τομέα αὐτόν, δὲν διεκρίνετο πολὺ διὰ τὴν ρητορικὴν του δεινότητα. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὑπελείπετο τοῦ πατρός του.

² Πρβ. Αἴλιαν. π. ἱστ. III, 32.

³ Πλούτ. Ἀλέξ. 8. 17. Ψευδοκαλλισθ., ἐ.ἀ.

⁴ Plin. n. hist. 4.

⁵ Πρβ. Πλούτ. Ἀλέξ. 8.

⁶ Εἰς τὸν Ἀρριανὸν (Ἀνάβ. I, 2, 5. II, 3, 1. III, 31. IV, 28, 4. V, 2, 5. VII, 1, 1. Ἰνδ. 20, 1) συνήθησιν εἶναι ἡ φράσις «*póthos autòn élaben (éixen) ékmathén (ἢ idéin)*». Περὶ τοῦ πόθου τούτου τοῦ Ἀλεξάνδρου βλ. V. Ehrenberg, Alexander and the Greeks 61 καὶ J. H. St. 67 (1947) 62 κέ. καὶ F. R. Schachermeyr, ἐ.ἀ. 70. Βλ. καὶ N. G. L. Hammond, A History of Greece to 322 B.C. passim (Τὰ χωρία εὑρίσκει τις εἰς τὸν index 668 ἐν λ. Alexander III).

Ἄλλ' ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον κατέστησε τὸν Ἀλέξανδρον ἄξιον τῆς εὐγνωμοσύνης τοῦ ἔθνους καὶ τοῦ νεωτέρου ἀκόμη πολιτισμένου κόσμου, εἶναι ὁ θαυμασμός καὶ ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν, τὸν ὁποῖον ἐνέπνευσεν εἰς αὐτὸν ὁ μέγας διδάσκαλός του κατὰ τὸν χρόνον τῆς μαθητείας. Ἡ διάδοσις τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ ἀπετέλεσε κατόπιν τὸ κύριον ἔργον τῆς ἐκπολιτιστικῆς του δράσεως εἰς τὰς ἀχανεῖς χώρας τῆς Ἀσίας. Διὰ τῆς ἰδρύσεως πολυαριθμῶν πόλεων (ὑπὲρ τὰς ἑβδομήκοντα)¹ ἀπὸ τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν τῆς Μεσογείου μέχρι τῶν Ἰνδιῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἐγκατέστησε κατὰ τὸ πλεῖστον Ἑλληνας ἀποίκους², διὰ τῆς καθιερώσεως τῆς Ἑλληνικῆς (τῆς Ἀττικῆς) ὡς ἐπισήμου γλώσσης καὶ διὰ τὸ ἀσιατικὸν κράτος αὐτοῦ, ἡ ὁποία ἀργότερον ἀπλοποιήθησα καὶ ἐξελιχθεῖσα εἰς τὴν κοινὴν ἀπέβη τὸ κύριον γλωσσικὸν ὄργανον ἐπικοινωνίας τῶν ποικιλογυμῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς³, διὰ τῆς διαδόσεως τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας καὶ τῶν ἑλληνικῶν ἐθίμων⁴ καὶ τῆς τέχνης ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καὶ ἐν γένει ὁ Ἑλληνισμὸς ἔρριψε τόσον βαθεῖας ρίζας εἰς τὰς καταληφθεῖσας χώρας, ὥστε μετὰ δέκα ἀκόμη αἰῶνας νὰ διατηρητῆται ἀκμαῖος καὶ εἰς τὰς ἀπομακρυσμένας περιοχὰς τῆς Ἀνατολῆς. Χωρὶς τὸ ἔργον αὐτὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου οὔτε ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία εἶναι νοητὴ, τῆς ὁποίας οἱ πρωτεργάται καὶ δημιουργοὶ τῆς (Σκιπίων, Πομπήιος, Καῖσαρ, Μ. Ἀντώνιος)⁵ τοῦτον εἶχον ὡς πρότυπον, οὔτε τὸ Βυζάντιον, οὔτε καὶ ὁ νεώτερος ἑλληνοχριστιανικὸς πολιτισμὸς. Ἀλλὰ καὶ αὕτη ἡ διάδοσις τοῦ χριστιανισμοῦ, καθὼς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, πολλὰ ὄφειλεν εἰς κατὰ.

Κατὰ ταῦτα ἠμποροῦμεν νὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης κατὰ τὴν τριετὴ συστηματικὴν διδασκαλίαν του ἐπεδίωξε νὰ δώσῃ εἰς τὸν τρόφιμόν του τὰς βάσεις μιᾶς γενικῆς μορφώσεως⁶, ὅπως τὴν ἐννοοῦσε τὸ καθολικὸν του πνεῦμα, ἀποφεύγων νὰ δώσῃ εἰς αὐτὸν ὠρισμένην κατεύθυνσιν ἢ νὰ εἰσαγάγῃ εἰς ὠρισμένον φιλοσοφικὸν ἢ κοινωνικοπολιτικὸν σύστημα⁷.

¹ Περί τῶν πόλεων, τὰς ὁποίας ἱδρυσεν ὁ Μ. Ἀλέξανδρος, βλέπε H. B e r v e, ἔ.ἀ. I, 291-301, ἐνθα καὶ προγενεστέρα βιβλιογραφία, V. C h a p o t, Alexandre fondateur de villes ἐν Mélanges G. Glotz I (1932) 173-181 καὶ W. W. T a r n, Alexander the Great II (1950) 232-259.

² Βλ. Fischer Weltgeschichte (H. Bengtson), Frankfurt a. M. 1965, 298. Διὰ τῆς ἐγκαταστάσεως Ἑλλήνων ἀποίκων εἰς τὰς ἰδρυθείσας ὑπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου πόλεις ἀπηλλάγη ἡ Ἑλλάς ἀπὸ τὸ περιπλανώμενον καὶ ἀνήσυχον ἐκεῖνο προλεταριάτον, περὶ τοῦ ὁποίου ὀμιλεῖ ὁ Ἰσοκράτης εἰς τὸν «Φίλιππον» 120-126.

³ Ἄς σημειωθῇ ὅτι καὶ τὰ παιδιὰ τῆς βασιλικῆς αὐλῆς, κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀλεξάνδρου, καὶ 30.000 νεαροὶ Πέρσαι ἐμορφώθησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν (Διόδ. XIV 67,1. Πλούτ. Ἀλέξ. 47).

⁴ Curt. VIII, 3, 15.

⁵ Βλ. Th. B i r t, ἔ.ἀ. 271 κέ. U. W i l c k e n, ἔ.ἀ. 257 κέ.

⁶ Βλ. Gerke, RE II, 1015.

⁷ Βλ. G. D r o y s e n, Geschichte des Hellenismus III, 2, 191.

Ὅπως ὁποῦτε ὁμοῦς ἢ μόρφωσις αὐτῆ ἐφρόντισε νὰ ἀποβῆ διὰ τὸν μέλλοντα κυβερνήτην τῆς Μακεδονίας ἐνεργῶς παραγωγικῆ διὰ τῆς ἐξελίξεως τῶν δεξιότητων καὶ τοῦ χαρακτήρος του. Καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ μέγας αὐτὸς θεωρητικὸς, ὁ ἰκανότερος διαλεκτικὸς ὄλων τῶν αἰώνων, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὴν πρώτην στιγμὴν κατώρθωσε νὰ κερδίσῃ τὴν καρδίαν τοῦ ἰσχυρογνώμονος, ἀλλ' εὐφυστάτου μαθητοῦ του, ἀναμφιβόλως ἦτο ἀριστοτέχνης. Ὅτι δὲ οὗτος ἐγνώριζε νὰ κρούῃ καὶ ἄλλας χορδὰς, διαφορετικὰς ἀπὸ ἐκείνας, πού ἀπαντῶμεν εἰς τὰ φιλοσοφικὰ συγγράμματά του, τὸ βλέπομεν εἰς τὸν λαμπρὸν ἐκεῖνον ὕμνον πρὸς τὴν ἀρετὴν, τὸν γεμίτον ἀπὸ θρησκευτικὸν καὶ λυρικὸν πάθος, τὸν ὁποῖον αὐτὸς ἔγραψε χάριν τοῦ φίλου τοῦ Ἑρμεία¹ ἀκριβῶς κατὰ τὸν χρόνον τῆς διδασκαλίας του δρᾶσεως εἰς τὴν Μιέζαν². Πράγματι δὲ πόσον μεγάλη ἦτο ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ἀριστοτέλους ἐπὶ τοῦ μαθητοῦ του, τοῦτο βλέπομεν εἰς τὸν σεβασμὸν, τὸν ὅποιον διετήρησεν αὐτὸς πρὸς τὸν διδάσκαλόν του, παρ' ὅλας τὰς μετέπειτα ἀντιθέσεις, μέχρι σχεδὸν τοῦ τέλους τῆς ζωῆς του³, καὶ τὸ ἐξαιρετικὸν ἐνδιαφέρον αὐτοῦ πρὸς τὰς φιλοσοφικὰς καὶ ἐπιστημονικὰς συζητήσεις καὶ ἐρεῦνας⁴. Ὅπως ὁποῦτε ὁμοῦς πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης τὸν χαρακτήρα τοῦ μαθητοῦ του δὲν κατώρθωσε νὰ διαμορφώσῃ, ὅπως ἴσως αὐτὸς θὰ τὸν ἠθελε.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλους ἐσυνεχίσθη ἀδιαλείπτως μέχρι τοῦ 340 π.Χ., ὅπότε ὁ Φίλιππος ἀναγκασθεὶς κατὰ τὰς ἐναντίον τῆς Περίνθου καὶ τοῦ Βυζαντίου ἐπιχειρήσεις του νὰ ἐπιστρατεύσῃ ὅλας τὰς στρατιωτικὰς καὶ πολιτικὰς δυνάμεις τῆς χώρας, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ αὐτὸν τὸν

¹ Albin Lesky, ἔ.ἀ. 761.

² Bl. U. Wilcken, Alexander der Grosse 49.

³ Ἀριθμὸς τις ἐπιστολῶν τοῦ Ἀλεξάνδρου πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τάνάπαλον, ὁ ὁποῖος διεσώθη μέχρις ἡμῶν, πιστοποιεῖ τὴν συνεχῆ ἐπαφὴν μεταξὺ τοῦ μαθητοῦ καὶ διδασκάλου. Καὶ εἶναι μὲν ἀλήθεια ὅτι πολλαὶ ἐξ αὐτῶν εἶναι ἐπινοήσεις τῶν μεταγενεστέρων, ὅπως ὁποῦτε ὁμοῦς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὑπῆρχον πολλαὶ συλλογαὶ τῶν ἐπιστολῶν τῶν δύο ἀνδρῶν, ὅπως τοῦ Ἀρτέμονος τοῦ ἐκ Κασσανδρείας (Δημήτρ.] περὶ ρητορ. 123), ὅπου ἀσφαλῶς εἶχον συμπεριληφθῆ πολλαὶ γνήσιαι (Διογένης Λαέρτ. 27). Βλ. καὶ Berne, Das Alexanderreich II, 72. Διεξοδικώτερον περὶ τῶν σοζομένων ἐπιστολῶν καὶ τῆς γνησιότητος αὐτῶν βλέπε K a e r s t, Briefwechsel Alexanders des Grossen, Philologus 51 (1891) 613 κέ.

⁴ Ἀπὸ τὸν Πλούταρχον (Ἀλέξ. 8) πληροφοροῦμεθα ὅτι ὁ θησαυροφυλάξ τοῦ κράτους Ἀρπαλος πολλάκις φρόντιζε διὰ τὴν ἀποστολὴν βιβλίων πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον, ἐξ ἄλλων δὲ συγγραφέων (Cicer. ad Attic. XII, 40, 2. Πλούτ. πρὸς Κολώτ. 32, 9. Διογένης Λαέρτ. IV, 14) μαθητῶν ὅτι Ἕλληνας φιλόσοφοι καὶ ρήτορες (Ἀριστοτέλης, Ξενοκράτης, Θεόπομπος κ.ἄ.) ἀφιέρωνον πολιτικὰ καὶ ρητορικὰ συγγράμματα εἰς τὸν Ἀλέξανδρον. Πληθὺς δὲ ἀκόμη φιλοσόφων, ἐπιστημόνων καὶ καλλιτεχνῶν παρηκολούθει τὴν ἐκστρατείαν, μεθ' ὧν συχνὰ οὗτος ἀντήλλασε σκέψεις ἐπὶ διαφόρων φιλοσοφικῶν, ἐπιστημονικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν ζητημάτων.

Ἐν τούτοις ὁ Ἄριστοτέλης ἔμεινεν εἰς τὴν Μακεδονίαν, πιθανὸν εἰς τὴν ἀνοικοδομηθεῖσαν ἐν τῷ μεταξύ ὑπὸ τοῦ Φιλίππου πατρίδα του Στάγειρα ἢ εἰς τὴν πρωτεύουσαν Πέλλαν, μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 334 π.Χ.³, ὅτε μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τὴν Ἀσίαν οὗτος ἐθεώρησε τὴν ἀποστολὴν του λήξασαν καὶ ἐγκατεστάθη μετὰ τὴν οἰκογένειάν του καὶ τὸν μαθητὴν του Θεόφραστον εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπου μετὰ τὴν μακεδονικὴν ὑποστήριξιν ἱδρυσεν ἰδίαν σχολὴν, τὸ Λύκειον⁴. Εἰς τὸν ἀναχωροῦντα ὁμως Ἀλεξάνδρον πρὸς διατήρησιν τῆς ἐπαφῆς καὶ εἰς τὸ μέλλον ἔδωκεν ὡς ἱστοριογράφου του τὸν ἀνεψιὸν καὶ βοηθὸν του Καλλισθένην⁵. Μία ἐντελῶς ἀτυχῆς ἐκλογή, διότι ὁ Καλλισθένης παρὰ τὴν σπανίαν φιλολογικὴν μόρφωσίν του, τὴν ρητορικὴν δεινότητα καὶ τὴν ἐξαίρετον ἐτοιμότητα πνεύματος, κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ ἰδίου Ἀριστοτέλους, στερούμενος παντελῶς πείρας τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς⁶, δὲν ἤργησε νὰ ἔλθῃ εἰς φανεράν ρῆξιν μετὰ τὸν βασιλέα. Διὰ μιᾶς «ἀκαίρου παρρησίας»⁷, τὴν ὁποίαν οὗτος ἔδειξε κατὰ τὴν προσπάθειαν τοῦ Ἀλεξάνδρου νὰ εἰσαγάγῃ πλὴν τῶν Ἀσιατῶν καὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ Μακεδόνας τὴν περσικὴν αὐλικὴν ἔθιμοτυπίαν καὶ τὴν συνήθειαν τῆς προσκυνήσεως, τὸν ἑαυτὸν του μὲν κατέστρεψε (327 π.Χ.), πολὺ δὲ συνετέλεσε νὰ ψυχρανθοῦν αἱ σχέσεις μεταξύ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου. Μέχρι τῆς ἐποχῆς αὐτῆς αἱ ἐξωτερικ-

¹ Βλ. D. K a n a t s u l i s, Antipatros, ein Beitrag zur Geschichte Makedoniens in der Zeit Philipps, Alexanders u. der Diadochen. Diss. (δακτυλογρ.), München 1940, 15.

² B e r v e, ἔ.ἀ. II, 71. U. W i l c k e n, ἔ.ἀ. 51. 763. D. K a n a t s u l i s, ἔ.ἀ. 14.

³ [Δημήτρ.], ἔ.ἀ. 29, 154. Δίων Χρυσόστ. II, 25. Βλ. B e r v e, ἔ.ἀ. S c h a c h e r m e y r, ἔ.ἀ. 73. L e s k y, ἔ.ἀ. 763.

⁴ Ἀπολλόδωρος παρὰ Διογένη. Λαέρτ. V, 10. Βλ. J a e g e r, ἔ.ἀ. 33 κέ. L e s k y, ἔ.ἀ. 764.

⁵ Διογένη. Λαέρτ. V, 4. Σούδα λέξ. ἐν λ. Καλλισθένης. Περί τοῦ Καλλισθένους ἐν γένει βλ. J a c o b y, RE X, 1674 κέ. P. G o r s e n, Philologus 74, 1 κέ. H. B e r v e, Das Alexanderreich II, 191-199, ἀρ. 408.

⁶ Πλούτ. Ἀλέξ. 54. Διογένη. Λαέρτ. V, 5. Ἰωάνν. Λυδ. περὶ μην. IV, 77, p. 131, 8. Πρβ. καὶ Valer. Max. VII, 2. Παρομοίαν φαίνεται γνώμην εἶχε καὶ ὁ Ἀλεξάνδρος (Πλούτ. Ἀλέξ. 53) περὶ αὐτοῦ.

⁷ Ἄρρ. Ἀνάβ. IV, 12, 7. Πρβ. καὶ Διογένη. Λαέρτ. V, 4.

καὶ τοῦλάχιστον σχέσεις τῶν ἦσαν ἐγκαρδιώταται. Μία πλουσία καὶ συνεχῆς ἀλληλογραφία, εἰς τὴν ὅποιαν διαφαίνεται ὅλη ἡ ἀβρότης καὶ οἱ τύποι τῆς εὐγενοῦς συμπεριφορᾶς, ἀνεπτύχθη μεταξύ τῶν. Ὁ Ἀλέξανδρος ἐξ ἄλλου οὐδέποτε ἔπαυσε νὰ ἐπιδεικνύη τὸν προσήκοντα σεβασμὸν πρὸς τὸν παλαιὸν διδάσκαλόν του καὶ νὰ τὸν ἐνισχύη παντοιοτρόπως διὰ χρημάτων καὶ τοῦ κύρους εἰς τὴν διδασκαλίαν καὶ τὰς ἐρεῦνας του. Καὶ δὲν εἶναι βέβαια ἀνάγκη νὰ πιστεύσωμεν εἰς τὴν παλαιὰν παράδοσιν, ἡ ὅποια ὑπερβάλλουσα¹ τὰ πράγματα ἀναφέρει ὅτι μερικαὶ χιλιάδες τῆς αὐλικῆς ἀκολουθίας ἐν Ἀσίᾳ καὶ Εὐρώπῃ ἐτέθησαν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ Ἀριστοτέλους διὰ τὰς ἐπιστημονικὰς μελέτας του², ὅτι 800 τάλαντα, ἕνα ποσὸν μυθῶδες καὶ διὰ τὰ σύγχρονα ἀκόμη ἐπιστημονικὰ ἱνστιτούτα, ἐδόθησαν διὰ τὰς ζωολογικάς του ἐρεῦνας³, ὡποσδήποτε ὅμοιον πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ ὑποστήριξις του ἐκ μέρους τοῦ βασιλέως δὲν ἦτο εὐκαταφρόνητος. Παρ' ὅλα ταῦτα φαίνεται ὅτι αἱ μεταξύ τῶν σχέσεις εἶχον ἀρχίσει καὶ πρὸ τῆς καταδίκης τοῦ Καλλισθένους⁴ νὰ χαλαρώνωνται, τὸ ἐπεισόδιον δὲ αὐτὸ ὑπῆρξε μᾶλλον ἡ ἀφορμὴ νὰ ἐκδηλωθῇ ἡ ψυχρότης καὶ ὄχι ἡ πραγματικὴ αἰτία, ἡ ὅποια θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ πολὺ βαθύτερον, εἰς τὴν διαφορὰν τῶν φιλοσοφικῶν καὶ πολιτικῶν ἀντιλήψεων, τὰς ὁποίας ἕκαστος εἶχε διαμορφώσει ἐν σχέσει μὲ τὴν διακυβέρνησιν τοῦ νέου κράτους.

Εἶδομεν ἀνωτέρω ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐρχόμενος εἰς τὴν Μακεδονίαν ὡς παιδαγωγὸς τοῦ Ἀλεξάνδρου ἠλπίζεν ὅτι θὰ ἐνέπνεεν εἰς αὐτὸν τὴν ἀγάπην πρὸς τὸν ἀνώτερον ἑλληνικὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν ἑλληνικὴν διανόησιν, διὰ τῶν ὁποίων ὁ Ἑλληνισμὸς πάλιν ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Μακεδονίας θὰ κατάρθωνε νὰ κυριαρχήσῃ τοῦ βαρβαρικοῦ κόσμου. Πράγματι δὲ ὁ Ἀλέξανδρος μέχρι τῆς μάχης τῶν Ἀρβήλων φαίνεται πολὺ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὰ ἰδανικά αὐτὰ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἄφ' ἧς ὅμοις στιγμῆς οὗτος μετὰ τὴν μάχην ἀνακηρύσσεται ἀπὸ τοὺς στρατιώτας του βασιλεὺς τῆς Ἀσίας⁵, ἀρχίζει, χωρὶς νὰ ἀποβάλλῃ ποσῶς καὶ τὸν θαυμασμὸν του πρὸς τὴν ἑλληνικὴν διανόησιν, νὰ προσανατολίζεται ὀριστικῶς πρὸς νέας κατευθύνσεις⁶. Τὸ νεανικὸν ἰδεῶδες, ὡς εἶδομεν, νὰ ἐξομοιωθῇ μὲ τὸν μυθικὸν ἥρωα Ἀχιλλεὺς ἐξαφανίζεται βαθμιαίως, διὰ νὰ ἀντικατασταθῇ δι' ἄλλων ἀνατολικῶν

¹ Gerke, RE II, 1016. H. Berve, Das Alexanderreich II, 71.

² Plin. n. hist. 44.

³ Ἀθήν. IX, p. 398e.

⁴ Ἀρρ. Ἀνάβ. IV, 14, 1-4. Πλούτ. Ἀλέξ. 55, τοῦ ἰδίου de adul. et am. 24, p. 65d. Πολύβ. XII, 12b. Στράβ. XI, p. 517. Curt. VIII, 8, 21. Oros. III, 18, 11. Itiner. 93. 103. Bλ. Berve, ἔ.ἀ. 196 κέ., ἀρ. 408.

⁵ Πλούτ. Ἀλέξ. 34: βασιλεὺς δὲ τῆς Ἀσίας Ἀλέξανδρος ἀνηγορευμένος...

⁶ Πρβ. π.χ. U. K ö h l e r, Eroberung Asiens durch Alex. d. Gr. u. der Korinth. Bund ἐν S-B Berl. Akad. 1898, VII, 133.

ἀντιλήψεων καὶ συνηθειῶν. Ἐναντί τῆς πολιτικῆς τῆς ἐθνικῆς ἐκδικήσεως, ὅπως ἐθεωρεῖτο τότε ὁ πόλεμος τῶν Μακεδόνων κατὰ τῶν Περσῶν, εἰσάγει τὴν πολιτικὴν τῆς συμφιλίωσης καὶ συγκυριαρχίας νικητῶν καὶ ἡττημένων, τῆς ὁποίας ἄμεσος συνέπεια ἦτο νὰ μὴ θεωροῦνται πλέον ἄπ' αὐτὸν οἱ Ἀσιαῖται ὡς ἐχθροί, ἀλλ' ὡς ὑπήκοοι του. Ἡ πυρπόλησις τῶν ἀνακτόρων τῆς Περσепόλεως¹ καὶ ἡ ἀπόλυσις τῶν στρατευμάτων τῶν ἐλληνικῶν πολιτειῶν², τὰ ὁποῖα οὗτος ὡς *ἡγεμόν* τοῦ Κορινθιακοῦ συνδέσμου εἶχε μεθ' ἑαυτοῦ εἰς τὴν ἐκστρατείαν, ἀποτελοῦν τὴν τελευταίαν συμβολικὴν ἐκφρασίον τοῦ πολέμου τῆς ἐκδικήσεως καὶ ἀπαρχῆν τῆς νέας περιόδου.

Ἄλλὰ τί συνέτελεσεν, ὥστε ὁ Ἀλέξανδρος νὰ ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν πολιτικὴν γραμμὴν καὶ νὰ ἔλθῃ εἰς ἀντίθεσιν ὄχι μόνον μετὰ τὸν διδάσκαλόν του, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ καθολικὸν αἴσθημα τῶν Ἑλλήνων καὶ Μακεδόνων; Ὁ Ἀριστοτέλης, ὅταν συνεβούλευε τὸν Ἀλέξανδρον τοὺς μὲν Ἑλληνας νὰ μεταχειρίζεται ἡγεμονικῶς, τοὺς δὲ βαρβάρους δεσποτικῶς καὶ ἐκείνους μὲν νὰ θεωρῆ φίλους καὶ οἰκείους, πρὸς αὐτοὺς δὲ νὰ συμπεριφέρεται ὡς πρὸς ζῶα καὶ φυτὰ³, διετύπωνεν ἰδίαν κοσμοθεωρίαν, ἣ ὁποία ἐξεπήγαγεν ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν ὅτι τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων, τὸ ὁποῖον διακρίνεται ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα, τυγχάνει *ἐνθυμον καὶ διανοητικόν*, ζῆ ἐλεύθερον καὶ πολιτεύεται κατὰ τὸν ἄριστον τρόπον καὶ δύναται νὰ κυβερνᾷ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους⁴. Ἡ ἄποψις αὕτη εὑρίσκει πρόθυμον ἀνταπόκρισιν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων. Ἐν τούτοις ὁ Ἀλέξανδρος λόγῳ παραδόσεως καὶ ἐξ ἰδιοσυγκρασίας δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι σύμφωνος ἐξ ἀρχῆς μετὰ τὴν θεωρίαν αὐτὴν τοῦ Ἀριστοτέλους παρὰ τὸν σεβασμὸν του πρὸς αὐτὸν καὶ τὴν ἀγάπην

¹ Διδόξ. XVII, 72. Ἄρρ. Ἀνάβ. III, 18, 11/2. Πλούτ. Ἀλέξ. 38. Curt. V, 7, 3 κέ. Ἀθῆν. XIII, 576d.e. Στράβ. XV, 730.

² Ἄρρ. Ἀνάβ. III, 19, 5 κέ. Πλούτ. Ἀλέξ. 42. Βλ. Wilcken, Alexander der Grosse 137. Bengtson, Griechische Geschichte 325. Hammond, History of Greece 622/3.

³ Ἀπόσπ. 658 (Ἐκδ. Rose= Πλούτ. περὶ τῆς Ἀλεξ. τύχ. I, 6, p. 329b): Ἀριστοτέλης συνεβούλευεν αὐτῷ, τοῖς μὲν Ἑλλῆσιν ἡγεμονικῶς, τοῖς δὲ βαρβάροις δεσποτικῶς χρώμενος· καὶ τῶν μὲν ὡς φίλων καὶ οἰκείων ἐπιμελούμενος, τοῖς δὲ ὡς ζῴοις ἢ φυτοῖς προσφερόμενος. Πρβ. καὶ Στράβ. I, 4, 9. Τὴν ἰδίαν ἀντίληψιν περὶ βαρβάρων καὶ Ἑλλήνων εἶχε σχεδὸν καὶ ὁ Εὐριπίδης, Ἴφιγέν. ἐν Αὐλ. 1400 (βαρβάρων Ἑλληνας ἄρχειν εἰκόζ), καὶ ὁ Ἰσοκράτης (V, 124. Ἐπιστ. 3, 5), μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι ὁ τελευταῖος εἰς τὸν ὄρον «Ἑλλη» δίδει εὐρύτερον περιεχόμενον, πιστεύων ὅτι ὁ Ἑλληὴν διεκρίνετο ὄχι ἀπὸ τὴν καταγωγὴν ἀλλὰ μᾶλλον ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴν παιδείαν (V, 50: καὶ μᾶλλον Ἑλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείας τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας). Πρβ. καὶ Πλάτ. Πολιτικ. 262 c.d.

⁴ Ἄριστ. Πολιτ. VII, 1327b, 29 κέ.: τὸ τῶν Ἑλλήνων γένος, ὥσπερ μεσεῖε κατὰ τοὺς τόπους, οὕτως ἄμφοιν μετέχει καὶ γὰρ ἐνθουμον καὶ διανοητικόν ἐστιν· διὸπερ ἐλεύθερόν τε διατελεῖ καὶ βέλτεστα πολιτευόμενον καὶ δυνάμενον ἄρχειν πάντων, μᾶς τυγχάνον πολιτείας.

πρὸς τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν¹. Οἱ Μακεδόνες ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Νοτιοἰέλληνας δὲν διεκρίνοντο ἐπὶ μισαλλοδοξίᾳ, ἀντιθέτως μάλιστα πολὺ ἐνωρὶς ἠκολούθησαν διαλλακτικὴν καὶ ἡπιάν πολιτικὴν ἔναντι τῶν λαῶν, μὲ τούτους ὁποίους ἦλθον εἰς σύγκρουσιν. Δὲν ἐξετόπιζον οὔτε μετέβαλλον τοὺς κατακτωμένους λαοὺς, ὡς οἱ Σπαρτιᾶται καὶ οἱ λοιποὶ Ἰωνεῖς, εἰς εἴλωτας καὶ πενέστας, ἀλλὰ τοὺς ἐπέτρεπον νὰ ζοῦν εἰς τὰ ἐδάφη των καὶ μὲ τὸν καιρὸν τοὺς ἀφωμοίονον εἰρηνικῶς². Ἀπὸ τὴν σκέψιν ταύτην ἀπέρρεε καὶ ἡ συνήθειά των νὰ μὴ στήνουν τρόπαια, ὅταν ἐκέρδιζον τὰς μάχας, διότι τοὺς ἠττημένους ἐθεώρουν ὄχι ὡς ὑποταχθέντας ἐχθροὺς, ἀλλ' ὡς προσκτηθέντας φίλους. Εἰς τὴν ἐλευθεριότητα αὐτὴν τῶν Μακεδόνων ἀναμφιβόλως πρέπει νὰ ἀποδώσωμεν καὶ τὴν ζωηρὰν ἀπήχησιν, ποὺ εἶχεν ἀπὸ τοῦ Ἀρχελαίου εἰς τὴν μακεδονικὴν αὐλὴν ἢ κυνικὴ φιλοσοφία³, ἡ ὁποία διεκήρυσσε τὸν κοσμοπολιτισμὸν. Αὐτὸς ὁ Ἀλέξανδρος ἐμορφώθη καὶ ἀπὸ διδάσκαλον κυνικόν, τὸν Φιλίσκον⁴, κατὰ δὲ τὴν ἐκστρατείαν του εἰς τὴν Ἀσίαν συνωδευέτο ἀπὸ ὄπαδους τῆς Σχολῆς, οἱ ὅποιοι μάλιστα ἀπῆλθον ἰδιαιτέρας ἐκ μέρους του εὐνοίας⁵. Εἰς τὴν πατροπαράδοτον αὐτὴν μακεδονικὴν γενναιοφροσύνην, ὄχι μόνον εἰς πολιτικὴν σκοπιμότητα, ὠφείλετο βεβαίως καὶ ἡ ἡπιὰ πολιτικὴ, τὴν ὁποίαν ἐπέδειξεν ὁ Ἀλέξανδρος, πλην ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, καθ' ὅλον τὸν χρόνον τῆς πολεμικῆς του δράσεως ἔναντι τῶν κατακτηθέντων λαῶν.

Παραλλήλως λοιπὸν πρὸς τὰς φιλοσοφικὰς καὶ πολιτικὰς ἰδέας, τὰς ὁποίας ὁ Ἀλέξανδρος ἔλαβεν ἀπὸ τὸν διδάσκαλόν του Ἀριστοτέλην, εἶχε καὶ ἰδίας ἀντιλήψεις καὶ πεποιθήσεις, αἵτινες πολὺ ἐπηρέαζον τὰς πράξεις αὐτοῦ, ὡς ἐκ τούτου ἡ πολιτικὴ του ἦτο μᾶλλον συνεπὴς μὲ τὴν μακεδονικὴν νοοτροπίαν, καθ' ἣν οἱ ἠττώμενοι ἐθεωροῦντο ὄχι ὡς κατακτηθέντες ἐχθροὶ, ἀλλ' ὡς φίλοι προσκτηθέντες, παρὰ μὲ τὴν περὶ φυλῆς θεωρίαν τοῦ

¹ Πρβ. W. Kolbe, Das Weltreich Alexanders des Gr., Sonder-Abdruck aus Weihnachts-gabe Rostoker Universitätslehrer 8.

² Δ. Κανατσούλη, Ἡ Μακεδονία μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἀρχελαίου, Θεσσαλονίκη 1964, 27.

³ Ὁ ἰδρυτὴς τῆς Σχολῆς Ἀντισθένης παραδίδεται (Διογένης Λαέρτ. VI, 1, 18) ὅτι ἔγραψε βιβλίον «Περὶ βασιλείας» ἢ «Ἀρχελαος», ἐνθα ἠσχολεῖτο μὲ τὰς ἀρχὰς τοῦ μοναρχικοῦ πολιτεύματος, τὸν Ἀρχελαόν δὲ παρουσιάζει ὡς χαρακτηριστικὸν ὑπόδειγμα μονάρχου, συμφώνως πρὸς τὰ φιλοσοφικὰ ἰδεώδη, τὰ ὁποία εἶχε μορφώσει ἡ Κυνικὴ Σχολὴ περὶ μοναρχίας. Βλ. Δ. Κανατσούλη, Ὁ Ἀρχελαός καὶ αἱ μεταρρυθμίσεις του ἐν Μακεδονίᾳ, Θεσσαλονίκη 1948, 112.

⁴ Σούδα λεξικὸν ἐν λ. Αἰλιαν. π. ἰστ. XIV, 11.

⁵ Βλ. H. Berne, ἐ.ἀ. I, 67/8. II, 35 κέ., ἀρ. 71. 288 κέ., ἀρ. 583. Εἰς τὴν εὐνοίαν αὐτὴν τοῦ Ἀλεξάνδρου πρὸς τοὺς Κυνικοὺς ὠφείλετο καὶ τὸ φιλοτεχνηθὲν ἀργότερον ἀνέκδοτον περὶ συναντήσεως τοῦ Κυνικοῦ Διογένηος μὲ αὐτὸν (Ἀρρ. Ἀνάβ. VII, 2, 1), H. Berne, ἐ.ἀ. II, 417/8, ἀρ. 22.

Ἄριστοτέλους. Ἐκεῖνο ὅμως, τὸ ὁποῖον ἔσχεν ἀποφασιστικὴν ἐπίδρασιν ἐπ' αὐτοῦ διὰ τὴν ὀργάνωσιν τοῦ κράτους καὶ τὸν τρόπον διακυβερνήσεως τῶν ὑποταχθέντων λαῶν, ἦτο ἀσφαλῶς ἡ λογικὴ τῶν πραγμάτων. Ὁ Ἀλέξανδρος ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ἄριστοτέλην, ὁ ὁποῖος ἐθεώρει τὸν Ἑλληνισμὸν ἱκανὸν νὰ κυριαρχήσῃ τῶν βαρβαρικῶν λαῶν διὰ τοῦ ἀνωτέρου πολιτισμοῦ, ἐβλεπεν ὅτι ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Μακεδόνων δὲν ἐπῆρκει διὰ τὴν διακυβέρνησιν τῆς ἀχανοῦς αυτοκρατορίας, αἱ συνεχῶς δὲ στρατολογούμεναι δυνάμεις ἐκ τῆς Μακεδονίας φυσικὸν ἦτο νὰ ἐξαντληθοῦν, προτοῦ ἀχθοῦν ἀκόμη εἰς πέρας τὰ μεγαλεπήβολα στρατιωτικὰ του σχέδια. Αἱ δυνάμεις αὐταὶ μὲ τὸν ἀνώτερον ὄπλισμὸν καὶ τὴν ἀνωτέραν στρατιωτικὴν πολεμικὴν καὶ τέχνην ἦσαν μὲν ἐπαρκεῖς νὰ συντρίψουν τὰς μεγάλας στρατιάς τοῦ Δαρείου καὶ νὰ ἐξουδετερώσουν τοὺς πολεμικοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς, δὲν ἦσαν ὅμως ἱκαναὶ νὰ διατηρήσουν ἐπὶ πολὺ τὰ κτηθέντα καὶ νὰ κυβερνήσουν τὴν αυτοκρατορίαν. Ἡ σκέψις αὕτη τὸν ἔφερε εἰς τὴν ὀρθὴν ἀπόφασιν νὰ χρησιμοποίησῃ τὴν ἀνεξάντλητον δυνάμιν τῶν λαῶν τῆς Ἀσίας (ιδίως τοῦ ἀνατολικοῦ Ἰράν) διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν τεραστίων προβλημάτων, ποῦ ἐδημιούργησεν ἡ ἐκστρατεία. Οὕτω τὸ 326 π.Χ.¹ ἔδωκε τὴν διαταγὴν νὰ στρατολογηθοῦν 30.000 νέοι ἱρανικῆς καταγωγῆς ἐκ τῶν ἐκλεκτοτέρων καὶ νὰ ἐξοπλισθοῦν καὶ νὰ ἐκπαιδευθοῦν κατὰ τὸν μακεδονικὸν τρόπον. Οὗτοι, οἱ γινωστοὶ μὲ τὸ ὄνομα «ἐπίγονοι»², ἀργότερα, ὅταν ὁ Ἀλέξανδρος ἐπέστρεψεν ἐκ τῆς Ἰνδικῆς ἐκστρατείας, ἐνετάχθησαν εἰς τὸν μακεδονικὸν στρατὸν καὶ ἔλαβον τὸν τιμητικὸν τίτλον «πεζέταιροι». Ἡ ἐκ τῆς ἀποφάσεως ταύτης τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῆς προθέσεώς του νὰ ἀπολύσῃ καὶ ἐπαναπατρίσῃ τοὺς ἀπομάχους προκληθεῖσα ἀνταρσία τῶν Μακεδόνων εἰς τὴν Ὀπιν κατεστάλη πρὸ τῆς ἐπιμονῆς καὶ τῆς ἰσχυρᾶς προσωπικότητός αὐτοῦ. Συνέπεια τούτου ἦτο νὰ ἐπέλθῃ

¹ Ὁ χρόνος, καθ' ὃν ὁ Ἀλέξανδρος ἔδωκε τὴν ἐντολὴν τῆς στρατολογίας τῶν Ἀσιατῶν καὶ ἐντάξεως αὐτῶν εἰς τὸν μακεδονικὸν στρατὸν, ἀμφισβητεῖται. Ὁ E d. M e y e r, *Kleine Schriften*, Halle 1910, 301 (πρβ. καὶ K a e r s t, *Geschichte des Hellenismus* I³, 419. W e i g a l l, *Alexandre* 411) πιστεύει ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ στρατοῦ ἔδωκε τὴν διαταγὴν μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Περσεπόλεως τὸ φθινόπωρον τοῦ 330 π.Χ., ὁ W i l c k e n, *Alexander* 175, μετὰ τὴν ἀφιξίν του εἰς τὸν Ὑφασιν καὶ τὴν ἀρνήσιν τοῦ στρατοῦ νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ περαιτέρω, δὲν δύνανται ὅμως νὰ προσδιορίσῃ τοῦτο ἐπακριβῶς. Τὴν αὐτὴν περίπου γνώμην ἔχουν καὶ οἱ B e r v e, *Das Alexanderreich* I, 152, καὶ A l t h e i m, *Alexandre et l'Asie* 112/3. Πιθανώτερα μοῦ φαίνεται ἡ ἄποψις τοῦ B e n g t s o n, *Griech. Geschichte* 336, ὁ ὁποῖος ὀρίζει τὸ ἔτος 326 π.Χ. (τὸ 327 π.Χ. οἱ H a m m o n d, *ε.ἀ.* 626 καὶ S c h a c h e r m e y e r, *ε.ἀ.* 404. 405), δηλ. περὶ τὴν ἀρχὴν τῆς Ἰνδικῆς ἐκστρατείας. Τότε χιλιάδες Περσῶν, Βάκτρων, Σογδιανῶν, Δαῶν καὶ Σακῶν εἶχον ἐνταχθῆ εἰς τὸν μακεδονικὸν στρατὸν (Ἄρρ. Ἀνάβ. V, 12, 2).

² Ἄρρ. *ε.ἀ.* VI I, 6, 1. 8, 2. Ὁ Πλούταρχος, Ἀλέξ. 71, καλεῖ τοὺς Ἀνατολίτας αὐτοὺς ὄχι ἐπίγονους, ἀλλὰ «παῖδας», ὁ δὲ Διόδωρος XIV, 108, 1 καὶ Ἰουστίνος XII, 12, 1 Πέρσας.

συμφιλίωσις¹ τῶν Μακεδόνων καὶ Περσῶν, οἱ ὅποιοι τοῦ λοιποῦ ἀπὸ κοινοῦ θὰ ἐκυβέρνηον τὸ ἀσιατικὸν κράτος. Καὶ αὐτὰ μὲν ἦσαν τὰ στρατιωτικὰ μέτρα, μὲ τὰ ὅποια ἐπίστευεν ὅτι καὶ τὰ κοσμοκρατορικὰ του σχέδια θὰ ἔφευεν εἰς πέρας καὶ τὴν ἐσωτερικὴν τάξιν καὶ εἰρήνην θὰ διησφάλιζεν.

Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν διοικητικὴν πολιτικὴν τῶν καταλαμβανομένων χωρῶν ἠκολούθησεν ἀντίθετον ὁδὸν ἀπὸ ἐκείνην, ποῦ προσεδόκα ὁ Ἀριστοτέλης. Ὁ Ἀλέξανδρος πολὺ ἐνωρὶς κατενόησεν ὅτι ἡ ἀσφαλεστέρα ἐγγύησις διὰ τὴν διακυβέρνησιν καὶ διατήρησιν τῆς κυριαρχίας του ἐπὶ ἑτερογενῶν πληθυσμῶν ἦτο ὄχι ἡ ἐνιαία ἐπιβολὴ τῆς ἐξουσίας τοῦ κυριάρχου, ἀλλὰ ἡ προσαρμογὴ τῶν διαφορῶν τύπων τῆς ὑποτελείας πρὸς τὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν πολιτικὴν καὶ θρησκευτικὴν κατάστασιν τοῦ ὑποταχθέντος λαοῦ. Δι' αὐτὸ τὰς ἀπελευθερωθεῖσας ἑλληνικὰς πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας ἄφησεν αὐτονόμους καὶ ἐλευθέρως σύμφωνα μὲ τὴν ἑλληνικὴν δημοκρατικὴν ἀντίληψιν τοῦ κυβερνασθαι², ὅπως καὶ τῶν ἄλλων ἀσιατικῶν καὶ ἀφρικανικῶν λαῶν ἐπιμελῶς ἀπέφυγε νὰ θίξῃ τὸ ἐθνικὸν ἢ θρησκευτικὸν των φρόνημα. Εἰς τὴν Καρίαν π.χ. ὄχι μόνον δὲν ἐξηφάνισε τὴν ἐθνικὴν ζωὴν τῆς χώρας, ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρον τὴν πολιτικὴν διοίκησιν ἄφησεν εἰς χεῖρας τῶν ἰθαγενῶν³. Εἰς τὰς πόλεις τῆς Φοινίκης⁴ καὶ τῆς Καρίας⁵ ἀνεγνώ-

¹ Μεταγενέστεροι ἱστορικοὶ (W. W. T a r n, CAH VI, 437 καὶ Alexander the Great and the Unity of mankind ἐν The Raleigh Lecture of History, Proc. Brit. Acad. 19 (1933) 123 κέ. καὶ Alexander the Great II, 399-449. C. h. A. R o b i n s o n, Alexander the Great and the Barbarians ἐν Classical Studies presented to E. Capps, Princeton 1936, 298 κέ. W. K o l b e, Die Weltreichsidee Alexanders des Grossen, Freiburg. Wiss. Geselsch. 25 (1936) I. 24. M. H. F i s c h, Alexander and Stoics ἐν AJP 58 (1937) 59 κέ. κ.ά.) εἰς τὴν συμφιλίωσιν αὐτὴν τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὡς καὶ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐπιδοχθεῖσαν ἀνάμιξιν τῶν λαῶν (Μακεδόνων καὶ Περσῶν) διαβλέπουσιν τὴν πρώτην προσπάθειαν τῆς ἀρχαιότητος περὶ μιᾶς πανανθρώπινου κοινωνίας. Βλ. ἀκόμη U. W i l c k e n, Die letzten Pläne Alexanders des Gr. ἐν S-B Berl. Akad. 1937, ἀρ. XXIV, 198 κέ. καὶ H. B e r v e, Die Verschmelzungspolitik Alexanders des Gr. ἐν Klio 31 (1938) 161 κέ.

² Βλ. π.χ. H. B e r v e, ἐ.ά. I, 249 κέ. E h r e n b e r g, Alexander and the Greeks 2 κέ. B e n g t s o n, ἐ.ά. 317. T a r n. ἐ.ά. II, 199-232. Εἶναι ὁμοῦ ἀμφίβολον, ἂν αἱ ἑλληνικαὶ πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας ὑπήχθησαν εἰς τὸν Κορινθιακὸν σύνδεσμον, ὡς οἱ παλαιότεροι ἐπίστευον καὶ τινες τῶν μεταγενεστέρων ἱστορικῶν (E. d. M e y e r, ἐ.ά. 249, ὑπόσημ. 1. B e r v e, ἐ.ά. I, 250 καὶ Griechische Geschichte II, 173. J. K a e r s t, Geschichte des Hellenismus, Berlin 1927, I³, 344/5. W i l c k e n, Alexander der Grosse 82 καὶ Griechische Geschichte 175).

³ Ἀρρ. Ἀνάβ. I, 23, 7/8. Πλούτ. Ἀλέξ. 22. Βλ. B e r v e, ἐ.ά. I, 255 καὶ II, 11, ἀρ. 20. B e n g t s o n, ἐ.ά. 318.

⁴ Ἀρρ. Ἀνάβ. II, 20. Πολυδεύκ. Ὀνομαστ. VI, 105. Βλ. B e r v e, ἐ.ά. I, 284 καὶ Griechische Geschichte II, 179. A. W e i g a l l, ἐ.ά. 234/5. S c h a c h e r m e y r, ἐ.ά. 185.

⁵ Ἀρρ. Ἀνάβ. II, 22, 2. Διόδ. 6, 27. Πρβ. καὶ Διόδ. XIX, 79, 4 καὶ Στέφ. Βυζάντ. ἐν λ. Πασικράτης ἀρ. 9. Βλ. B e r v e, ἐ.ά. I, 286/7. S c h a c h e r m e y r, ἐ.ά. 185.

ρισεν ἀπλῶς τοὺς βασιλεῖς των ὡς ὑποτελεῖς του, ὅπως εἰς τὰς Ἰνδίας ἀργότερον τὸν Πῶρον καὶ τὸν Ἀβισάρην¹. Εἰς τὴν Αἴγυπτον ἐνεφανίσθη ὡς Φαραὼ καὶ θεὸς (υἱὸς τοῦ Ἄμμωνος Διός)², εἰς τὴν Βαβυλῶνα ὡς βασιλεὺς τῆς πόλεως³, εἰς τοὺς Πέρσας ὡς ἀπόγονος τῶν Ἀχαιμενιδῶν καί, κατὰ μίαν μεταγενεστέραν ὄχι ὁμῶς πολὺ ἀξιόπιστον παράδοσιν⁴, εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ ἠσπάσθη τὸν Ἰουδαῖον ἀρχιερέα καὶ ἀνήλθε εἰς τὸ ἱερόν τοῦ Θεοῦ καὶ προσεκύνησε⁵.

Διὰ τῆς φιλελευθέρας αὐτῆς πολιτικῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου πρὸς τοὺς λαοὺς τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς (τῆς Αἰγύπτου) καὶ τοῦ σεβασμοῦ τῶν κατὰ τόπους θεσμῶν αὐτῶν ἱκανοποιεῖτο μὲν ἡ ἐθνικὴ φιλοτιμία τῶν λαῶν καὶ ἠμβλύνετό πως τὸ πνεῦμα ἀντιστάσεώς των κατὰ τοῦ κατακτητοῦ, δὲν ἦτο ὁμῶς δυνατὸν διὰ τοῦ τρόπου τούτου νὰ κυβερνηθῇ σταθερῶς μία ὁλόκληρος αὐτοκρατορία. Ἐπειδὴ δὲ οὐδεὶς ἐκ τῶν γνωστῶν ἐν Ἑλλάδι τύπων διακυβερνήσεως ἠδύνατο νὰ εφαρμοσθῇ εἰς τοὺς λαοὺς αὐτούς, οἱ ὅποιοι ἀπὸ αἰῶνων εἶχον ἐξοικειωθῆ μὲ τὸν ἀσιατικὸν δεσποτισμὸν, ἀπεφάσισε νὰ διατηρήσῃ τὸ δεδοκιμασμένον καθεστῶς τῆς ἀσιατικῆς ἀπολυταρχίας, προσαρμολῶζον τοῦτο πρὸς τὰς νέας συνθήκας καὶ τὰς σὺν τῷ χρόνῳ διαμορφουμένας κοσμοκρατορικὰς του ἰδέας. Ἔτσι μετὰ τὴν τελειωτικὴν νίκην κατὰ τοῦ Δαρείου εἰς τὰ Γαυγάμηλα ἀνεκηρύχθη ὑπὸ τοῦ στρατοῦ «βασιλεὺς τῆς Ἀσίας»⁶ καὶ κατ' ἀκολουθίαν διάδοχος τῶν Ἀχαιμενιδῶν. Διὰ

¹ Ἀρρ. Ἀνάβ. V, 19, 3, 29, 4/5. Πρβ. καὶ Curt. VIII, 14, 15. X, 1, 20/1. Διόδ. XVII, 89, 6. Πλούτ. Ἀποφθ. Ἀλεξ. 31, p. 181e. Epit. Mett. 61. Βλ. Berve, ἔ.ἀ. I, 287 κέ.

² Ἀρρ. Ἀνάβ. III, 1, 4 κέ. Στράβ. XVII, 1, 43, p. 814 καὶ Πλούτ. Ἀλέξ. 27. Βλ. Wilcken, ἔ.ἀ. 104 κέ. καὶ Griech. Geschichte 177/8. Weigall, ἔ.ἀ. 262 κέ. Schachermeyr, ἔ.ἀ. 198 κέ. Bengtson, ἔ.ἀ. 320 κέ. N. G. Hammond, A History of Greece to 322 B. C., Oxford 1959, 640. Δασκαλάκη, ἔ.ἀ. 64 κέ.—Κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ οἱ Πτολεμαῖοι κατόπιν μέχρι τοῦ τέλους τῆς δυναστείας ἐμφανίζονται εἰς τὰ αἰγυπτιακὰ μνημεῖα ὡς θεοὶ-Φαραῶ.

³ Βλ. Kaerst, ἔ.ἀ. I³, 398. Wilcken, Alexander 129/30. Hammond, ἔ.ἀ. Ἐν τούτοις ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων (Βλ. π.χ. Bengtson, ἔ.ἀ. 323 καὶ F. Altheim, Alexandre et l'Asie 89) ἀμφισβητεῖται ὅτι ἐν τῷ προσώπῳ του ἠνώθη τὸ στέμμα τῆς Βαβυλῶνος.

⁴ Ἰώσηφ. Ἀρχαιολ. Ἰουδ. XI, 313. Βλ. Pfister, Eine jüdische Grundgeschichte Alexanders mit einem Anhang über Alexanders Besuch in Jerusalem ἐν S-B Heidelberg 1914 καὶ W. W. Tarn, Alexander the Great 41.

⁵ Τὴν ἰδίαν ἀνεξιθρησκείαν ἐδείξε παλαιότερον καὶ ὁ Κύρος Β' ἐναντι τῶν Ἑβραίων, ὅτε οὗτος κατανίκησας τοὺς Βαβυλωνίους ἐπέτρεψε (538 π.Χ.) τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ ναοῦ ἐν Ἱερουσαλήμ, πρᾶγμα ποῦ ἀπέσπασε τὴν αἰωνίαν εὐγνωμοσύνην τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. E. d. Meyer, Geschichte des Altertums (1939), IV³, 1, 172.

⁶ Πλούτ. Ἀλέξ. 34. Βλ. H. Bengtson, Die Strategie in der hellenistischen Zeit, τόμ. I, 35. 94, 1.

τῆς οἰκειοποιήσεως τοῦ τίτλου αὐτοῦ¹ ἐνομιμοποιεῖτο πλέον ἢ κυριαρχία τοῦ ἐφ' ὀλοκλήρου τῆς Ἀσίας, τ.ἔ. τοῦ περσικοῦ κράτους, ὅπως ὁ ἴδιος ἀλλωστε μετὰ τὴν μάχην τῆς Ἴσσοῦ εἰς τὴν πρώτην ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν Δαρεῖον τὸ ἀπήτησε² καὶ ἡ προφητεία τοῦ Γορδίου τὸ ὑπέσχετο³. Ὡς διάδοχος τῶν Ἀχαιμενιδῶν ἀπέκτα τὴν ἀπόλυτον δύναμιν ἐναντι τῶν λαῶν τοῦ περσικοῦ κράτους, ὡς αὕτη ἡσκεῖτο ἄλλοτε ὑπὸ τῶν βασιλέων τῆς Περσίας⁴, καὶ καθίστατο ἀπολυταρχικὸς μονάρχης τῆς Ἀσίας. Ἡ Ἀσία δὲν ὑπήχθη εἰς τὸ βασιλεῖον τῆς Μακεδονίας, ἀλλ' οὔτε καὶ ἡ Μακεδονία ἦτο τμῆμα τοῦ ἀσιατικοῦ κράτους. Τὰ δύο αὐτὰ τμήματα τῆς αὐτοκρατορίας ἐξηκολούθουν παραλλήλως ὑφιστάμενα καί, ὅπως ἡ Αἴγυπτος προηγουμένως, συνηνοῦντο μόνον ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ὁ Ἀλέξανδρος διὰ τοὺς Μακεδόνας, ἀκόμη καὶ ὅταν εὕρισκοντο ἐκτὸς τῆς Μακεδονίας, ἐξηκολούθει νὰ εἶναι ὁ *βασιλεὺς τῶν Μακεδόνων*, διὰ τοὺς Ἀσιάτας ὅμως ὁ μέγας βασιλεὺς τῆς Ἀσίας. Τὸν διαχωρισμὸν τοῦτον βλέπομεν σαφῶς εἰς τὴν συνθήειαν τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Κούρτιος Ροῦφος (VI, 6, 6), νὰ χρησιμοποιεῖ ἀπὸ τοῦ 330 π.Χ. τὴν μακεδονικὴν σφραγίδα διὰ τὰ ἐγγραφα τὰ ἀποστελλόμενα εἰς τὴν Εὐρώπην, τὴν σφραγίδα ὅμως τοῦ Δαρεῖου διὰ τὰ προοριζόμενα διὰ τὴν Ἀσίαν⁵. Οὕτως ὁ Ἀλέξανδρος ὑπὸ τὴν τριπλῆν ιδιότητά του, ὡς βασιλέως τῶν Μακεδόνων, ὡς ἡγεμόνος τοῦ Κορινθιακοῦ συνδέσμου καὶ ὡς βασιλέως τῆς Ἀσίας, ἐκυβέρνη ἀλόκληρον τὴν αὐτοκρατορίαν μέχρι τῶν τελευταίων ἡμερῶν τῆς ζωῆς του. Βεβαίως μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου καὶ καθ' ὅσον οὗτος καθίστατο ἀπολυταρχικώτερος, ἡ τριαδικὴ αὐτῆ ἐξουσία μετεβάλλετο.

Διὰ νὰ μὴ μείνη ὅμως ἡ ἐντύπωσις παρ' ὅλα ταῦτα εἰς τοὺς Ἀνατολίτας ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ξένου κυριάρχου, ὁ ὁποῖος ἀπλῶς ἐσφετερίσθη τὸν τίτλον τοῦ βασιλέως τῆς Ἀσίας, ὁ Ἀλέξανδρος εἰσήγαγεν ἀνατολικὰς τινας συνηθείας καὶ τὴν περσικὴν ἔθιμοτυπίαν εἰς τὴν αὐλήν του, αἱ ὁποῖαι προσέδιδον ἰδιαίτεραν μεγαλοπρέπειαν καὶ γόητρον εἰς τὸν μονάρχην, αὐτὸν δὲ ἐνεφάνιζον ὡς συνεχιστὴν τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν. Τοιαῦτα ἦσαν: ἡ χρῆσις χρυσοῦ θρόνου⁶ κατὰ τὰς ἐπισήμους δεξιώσεις καὶ τελετάς,

¹ Τὸν περσικὸν ὅμως τίτλον «*βασιλεὺς τῶν βασιλέων*», τὸν ὅποιον καὶ ἄλλοι ἀνατολικοὶ δεσπότες, ὡς ὁ Τυγράνης τῆς Ἀρμενίας, ἔλαβον, ὁ Ἀλέξανδρος οὐδέποτε ἐχρησιμοποίησε. Πλούτ. Δημήτρ. Πολιορκ. 25.

² Ἀρρ. Ἀνάβ. II, 14, 8: *ὡς νῦν ἐμοῦ τῆς Ἀσίας ἀπάσης κυρίον ὄντος*. Τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς δέον νὰ θεωρηθῆ γνήσιον καὶ ὄχι πλάσμα τοῦ συγγραφέως.

³ Ἀρρ. Ἀνάβ. II, 3, 6: *ἄρξαι τῆς Ἀσίας*.

⁴ Περὶ τοῦ βασιλέως τῶν Ἀχαιμενιδῶν καὶ τοῦ δεσποτισμοῦ αὐτῶν βλέπε Kaers t, Ε.ά. I, 548-556 (Beilage V).

⁵ B e r g e, Das Alexanderreich I, 53. W i l c k e n, Ε.ά. 231.

⁶ Ἐφιπ. (ἀπόσπ. 3) παρὰ Ἀθην. X, 434a. XII, 537d.

ή χρησιμοποίησις τοῦ περσικοῦ βασιλικοῦ τίτλου καὶ τῆς σφραγίδος τοῦ Δαρείου εἰς τὰ δημόσια ἔγγραφα, ἡ διατήρησις τοῦ περσικοῦ *εἰσαγγελέως* (ἀρχιθαλαμηπόλος)¹ κατὰ τὰς ἐπισήμους ἀκροάσεις², ἡ ἀποκατάστασις δι' ἐνδοπολιτικούς λόγους τοῦ βασιλικοῦ χαρεμίου³ μετὰ πολυαριθμὸν εὐνούχων⁴, ἡ ἐπιβολὴ ποινῶν κατὰ τὸ ἰσχύον ἀσιατικὸν δίκαιον (θανάτωσις διὰ ροπάλου, ἀνασκολοπισμοὶ καὶ ἀκρωτηριασμοὶ κ.λ.π.⁵), μία ἀνάμικτος μακεδονικὴ στολὴ⁶ (ἡ μακεδονικὴ χλαμὺς καὶ ἡ καυσία⁷ - περσικὸς διάλευκος χιτῶν, πορφυροῦν διάδημα καὶ σκῆπτρον⁸) κατὰ τὰς ἐμφανίσεις τοῦ βασιλέως ἐνώπιον τῶν Ἀσιατῶν, περσικὴ πολυτέλεια καὶ μεγαλοπρέπεια⁹, τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος ἄλλοτε ἀπεδοκίμαζε¹⁰, καὶ τέλος ἡ *προσκύνησις* τῶν ὑπηκόων ἐνώπιον τοῦ βασιλέως. Ἡ εἰς τὸ *βαρβαρικότερον* αὕτη *μετακίνησις* τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀφεώρα εἰς τὰς σχέσεις αὐτοῦ μὲ τοὺς βαρβάρους, ὄχι μὲ τοὺς Μακεδόνους καὶ τοὺς Ἕλληνας. Παρ' ὅλα ταῦτα ὁ Ἀλέξανδρος εἰς ταύτην προέβη μετὰ μεγίστης περισκεύεως, φοβούμενος ἀντίδρασιν ἐκ μέρους τῶν Μακεδόνων, οἱ ὅποιοι οὐδόλως θὰ ἤθελον νὰ ἐμφανίζετο ὁ βασιλεὺς τῶν ὡς ἀνατολίτης δεσπότης. Ὅταν ὁμως τὸ 327 π.Χ. εἰς τὰ Βάκτρα ἀπεπειράθη νὰ ἐπιβάλλῃ ἐκτὸς τῶν Περσῶν καὶ εἰς τοὺς Μακεδόνους καὶ τοὺς Ἕλληνας τὴν προσκύνησιν, ἡ ὁποία διὰ μὲν τοὺς Περσῶν ἦτο ἔνδειξις ταπεινῆς δουλοφροσύνης¹¹ πρὸς τὸν δεσπότην, διὰ τοὺς Ἕλληνας ὁμως ἐκδήλωσις βαθυτάτου σεβασμοῦ πρὸς τὸ θεῖον, προσέκρουσεν εἰς τὴν ἄκαμπτον ἀντίστασιν τῶν Μακεδόνων καὶ τοῦ φιλοσόφου Καλλισθένους καὶ ἠναγκάσθη ἐν τέλει νὰ παραιτηθῇ τῆς προσπαθείας¹², οὐδέ-

¹ Βλ. Ἡρόδοτ. III, 84. Διόδ. XVI, 47, 3.

² Χάρης ἀπόσπ. 16. Βλ. Kanatsulis, ἔ.ἀ. 61, ὑποσημ. 6.

³ Ὁ ἴδιος χρῆσιν τοῦ χαρεμίου δὲν ἔκαμνε ἢ τοῦλάχιστον, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Διόδωρος XVII, 77, 5 κέ., *σπανίως*.

⁴ Διόδ. XVII, 77, 6. Iust. XII, 3, 10. Πρβ. καὶ Ἄναβ. VII, 24, 2.

⁵ Ἄναβ. IV, 7, 4. Curt. VII, 11, 23. Erit. Mett. 17.

⁶ Πλούτ. Ἀλέξ. 45.

⁷ Ἐπιπ. ἀπόσπ. 3. Πλούτ. Ἀλέξ. 26. Εὐμέν. 6. 8. Ἐραστ. 16, p. 760b. Πολύαιν. V, 44, 5.

⁸ Διόδ. XVII, 77, 5. Iust. XII, 3, 8. Ἄναβ. VII, 22, 1. Curt. VI, 6, 4. Ἐπιπ. ἔ.ἀ. Erit. Mett. 2. Περὶ τῆς βασιλικῆς ἐν γένει ἐσθήτος τοῦ Ἀλεξάνδρου βλέπε Berne, ἔ.ἀ. I, 16/7. E. Neuffer, Das Kostüm Alexanders des Gr., Giessen 1929. Wilcken, Alexander 233/4.

⁹ Φύλαρχ. παρ' Ἀθην. XII, 537d. 539d. Αἰλιαν. π. ἰστ. IX. Πολύαιν. IV, 3, 24. Βλ. Birt, Alexander der Gr. 162. E. Neuffer, ἔ.ἀ. 35 κέ. Kaerst, ἔ.ἀ. I³, 418 κέ.

¹⁰ Πλούτ. Ἀλέξ. 20.

¹¹ Κατὰ τὸν Schachermeyr, ἔ.ἀ. 303, εἰς τοὺς Ἀνατολίτας τὴν προσκύνησιν ἐπέβαλλε πρὸ παντὸς ἡ ἀπαίτησις τῆς καλῆς συμπεριφορᾶς.

¹² Ἄναβ. IV, 10-12. Πλούτ. Ἀλέξ. 53-54. Curt VIII, 5, 21. Iust. XII, 7, 3.

ποτε δὲ ἐπανήλθεν μετὰ ταῦτα¹. Τοὺς ἄλλους ὅμως τύπους τῆς περσικῆς μοναρχίας διετήρησε μέχρι τοῦ θανάτου του.

Διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς προσκυνήσεως καὶ τῆς ἐθιμοτυπίας τῆς περσικῆς αὐλῆς καὶ ἄλλων ἀσιατικῶν συνηθειῶν ὁ Ἀλέξανδρος, ὅπως εἶδομεν, ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἐξύψωσιν τοῦ γοήτρου τοῦ βασιλέως πρὸς ἐδραίωνσιν τῆς κυριαρχίας του ἐπὶ τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ἄλλ' ὅτι ἴσχυε διὰ τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἰσαχθῇ καὶ εἰς τὴν Δύσιν. Οὕτε εἰς τὴν Ἑλλάδα οὕτε εἰς τὴν Μακεδονίαν ἠδύνατο ὁ Ἀλέξανδρος νὰ ἐμφανισθῇ ὡς βασιλεὺς τῆς Ἀσίας καὶ μάλιστα μὲ ἀνατολικὰς συνηθείας καὶ ἀντιλήψεις. Εἰδικώτερον τὴν Ἑλλάδα οὕτε καὶ ὡς βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας ἠδύνατο νὰ κυβερνᾷ. Ἡ δὲ ιδιότης του ὡς ἡγεμόνος τοῦ Κορινθιακοῦ συνδέσμου δὲν ἐξησφάλιζε τὴν κυριαρχίαν του ἐπὶ τῶν ἐλληνικῶν πόλεων, ὄχι μόνον διότι εἰς τὸν σύνδεσμον δὲν περιλαμβάνοντο ὅλαι αἱ ἐλληνικαὶ πόλεις, ἀλλὰ πρὸ παντὸς διότι ἡ ἀποστολὴ του ὡς στρατηγοῦ - αυτοκράτορος τῶν Ἑλλήνων εἶχε τὴν ἐννοίαν τῆς προσωρινότητος, μέχρι δηλ. τῆς ἀποπερατώσεως τοῦ κατὰ τῶν Περσῶν πολέμου. Ὁ ἴδιος μάλιστα μετὰ τὴν κατάληψιν (330 π.Χ.) τῆς τελευταίας περσικῆς πρωτεύουσας, τῶν Ἐκβατάνων, διὰ τῆς ἀπολύσεως τῶν ἐλληνικῶν συμμαχικῶν τμημάτων τοῦ στρατοῦ του ἐθεώρησε λήξασαν τὴν ἀποστολήν του. Ἐκτοτε² μικρὰν σημασίαν ἔδιδεν εἰς τὸ συνέδριον καὶ ἐν τέλει τὸ ἡγνόνησεν, ὅταν τὸ 324 π.Χ. ἔδωκε τὴν ἐντολήν τοῦ ἐπαναπατρισμοῦ τῶν ἐξοριστῶν εἰς τὰς ἐλληνικὰς πόλεις. Οὕτως ὁ Ἀλέξανδρος ἀπὸ ἡγεμῶν τοῦ Πανελληνίου συνεδρίου

¹ Ἡ προσκύνησις ἦτο παμπάλαια ἀνατολικὴ συνήθεια, ἡ ὁποία εἰς τοὺς Πέρσας εἰσῆχθη ὑπὸ τοῦ Κύρου τοῦ πρεσβυτέρου (Ἡρόδοτ. III, 86. VII, 136. VIII, 118. Ξενοφ. Κύρ. παιδ. VIII, 3, 14), ἀπὸ τῶν νεωτέρων δὲ Περσῶν παραληφθεῖσα ὑπὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ εἰς τοὺς Ρωμαίους.

² Οὕτε οἱ ἐλληνιστικοὶ μονάρχαι εἰσῆγαγον κατόπιν τὴν προσκυνήσιν, ἀλλ' οὕτε καὶ οἱ Ρωμαῖοι αυτοκράτορες μέχρι τοῦ Διοκλητιανοῦ. Περί τῆς προσκυνήσεως ἐν γένει, ἡ ὁποία πολλὰκις ἀψηφολήσθη τοὺς νεωτέρους ἐρευνητάς, βλέπε: E. d. Meyer, *Alexander der Grosse u. die absolute Monarchie* 314 κέ. καὶ *Geschichte des Altertums IV*², I, 36. Birt, *Alexander* 440 κέ. (βλ. καὶ 187 κέ.). Berve, *Das Alexanderreich* II, 191 κέ., ἀρ. 408. Kaerst, *ε.ά.* I³, 444 κέ. Wilcken, *Alexander der Gr.* 157 κέ. E. Taylor, *The «proscynesis» and the Hellenistic Ruler Cult* ἐν *J.H.St.* 47 (1927) 53 κέ. R. Andreotti, *Il problema politico di Alessandro Magno* 1933. 142, *part.* 2. G. G. Richards, *Cl. Rev.* 48 (1934) 168 κέ. Br. Meissner, *Der Kuss im alten Orient* ἐν *S-B Berl. Akad.* 1934, ἀρ. XXVIII, 922 κέ. A. Alföldi, *Rh. Mus.* 49 (1934) 40 κέ. E. Altheim, *Alexandre et l'Asie* 112 κέ. Schachermeyer, *Alexander* 318 κέ. Ἄπ. Δασκαλάκη, Ἡ θεοποίησις τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ τὰ σχέδια ἐλληνοασιατικῆς αυτοκρατορίας 86 κέ. A. P. Burn, Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος καὶ ἡ ἐλληνιστικὴ αυτοκρατορία (ἐλλην. μετάφρασις) 1963, 178 κέ.

² Βλ. U. Wilcken, *Alexander der Grosse u. der Korinthische Bund* ἐν *S-B Preuss. Akad.* 1922, 113 κέ. 117.

μετεβάλλετο εις κυρίαρχον τῶν ἑλληνικῶν πόλεων. Τοῦτο φυσικὸν ἦτο νὰ προκαλέσῃ σφοδρὰς ἀντιδράσεις ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων, τὰς ὁποίας ὁ Ἀλέξανδρος, ἔχων κατὰ νοῦν νέα μεγαλεπήβολα σχέδια, ἤθελεν ὀπωσδήποτε νὰ ἀποφύγῃ. Ἐσκέφθη λοιπὸν νὰ ἐφαρμόσῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα κάτι ἀνάλογον μὲ αὐτό, ποῦ ἔπραξεν εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ἐκεῖ ἐνίσχυσε τὸν θεσμὸν τῆς ἀσιατικῆς βασιλείας του διὰ τῆς εἰσαγωγῆς ἀνατολικῶν συνηθειῶν καὶ ἀντιλήψεων, ἐδῶ θὰ ἐξύψωνε τὴν προσωπικότητά του διὰ τῆς θεοποιήσεως. Ἔτσι οἱ Ἕλληνες ὅ,τι θὰ ἤρνοῦντο εἰς τὸν βασιλέα Ἀλέξανδρον, δὲν θὰ ἐτόλμων νὰ μὴ τὸ πράξουν διὰ τὸν θεὸν Ἀλέξανδρον. Ἡ θεοποίησις δὲ θνητῶν καὶ ἡ ἀπονομή θείων τιμῶν εἰς ἀνθρώπους, ποῦ εὐηργέτησαν τοὺς συγχρόνους τῶν ἢ ἔπραξαν ἔργα ὑπεράνθρωπα, ἢ εἰς οἰκιστὰς πόλεων, δὲν ἦτο ἀσύνηθές τι εἰς τὴν ἑλληνικὴν σκέψιν¹.

Ὁ μυθικὸς ἦρωας Ἡρακλῆς ἔλαβε θέσιν μεταξὺ τῶν Ὀλυμπίων θεῶν μετὰ τὸν θάνατόν του διὰ τὴν ἀρετὴν², κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς δὲ χρόνους ὁ Λύσανδρος ἐτιμήθη ζῶν ὑπὸ τῶν εὐεργετηθέντων ὑπ' αὐτοῦ ἀριστοκρατικῶν τῆς Σάμου καὶ τῶν ἰωνικῶν πόλεων ὡς θεὸς διὰ βωμῶν καὶ παιάνων³, ὁ Κλέαρχος, ὁ τύραννος τῆς ποντιακῆς Ἡρακλείας (363-352 π.Χ.), ἐτιμήθη ὁμοίως ὑπὸ τῶν ὑπηκόων του ὡς υἱὸς τοῦ Διὸς⁴, τέλος ὁ πατὴρ τοῦ Ἀλεξάνδρου Φίλιππος κατ' ἐπίδρασιν ἑλληνικὴν κατὰ τὰς ἐορτὰς τῶν γάμων τῆς θυγατρὸς του ἐτοποθέτησε τὸν ἀνδριάντα του μεταξὺ τῶν ἀγαλμάτων τῶν δώδεκα θεῶν, ἀναδεικνύων οὕτως ἐαυτὸν *σύνθρονον* τῶν Ὀλυμπίων θεῶν⁵, εἰς δὲ τὴν

¹ Ἱστορικοὶ τινες οὐχὶ ὀρθῶς πιστεῦναι ὅτι ἡ θεοποίησις τοῦ Ἀλεξάνδρου ὡς καὶ ἡ ἑλληνιστικὴ λατρεία τῶν βασιλέων ἐπηρεάσθη ἀπὸ ἀσιατικὰς καὶ ἐν γένει ἀνατολικὰς ἀντιλήψεως. Βλ. G r u p e, Griechische Mythologie u. Religionsgeschichte 1499 κέ. L i e t z m a n n, Der Weltheiland 1909, 11.

² Ἰσοκρ. V, 132: *ὃν (Ἡρακλέα) ὁ γεννήσας διὰ τὴν ἀρετὴν εἰς θεοῦς ἀνήγαγε.*

³ Δούρις παρὰ Πλουτ. Λύσανδρ. 18. Βλ. E. K o r n e m a n n, Zur Geschichte der antiken Herrscherkulte ἐν Klio 1 (1901) 54. E. d. M e y e r, ἔ.ἀ. 305. A. D. N o c k, Harv. Stud. in Cl. Philol. 41 (1930) 60. U. W i l c k e n, Alexander 197. J. Smit, Leven van Lysander εἰς Σχόλια Πλουτάρχου 1939, 176 κέ. M. P. N i l s s o n, Geschichte des griech. Religion. II (1950) 132 κέ. Ἐν τούτοις τινὲς τῶν ἐρευνητῶν διὰ πολλοὺς λόγους ἀμφιβάλλουν, ἂν ὁ Λύσανδρος δύναται νὰ θεωρηθῇ πρόδρομος τῆς ἑλληνιστικῆς λατρείας τῶν βασιλέων, ἢ οὐδεμίαν σημασίαν δίδουν εἰς τὴν μαρτυρίαν τοῦ Δουρίδος, ἱστορικοῦ μετριωτάτης ἀξίας (Βλ. F r. T a e g e r, Hermes 72 (1937) 358, πρτ. 4. W. W. T a r n, ἔ.ἀ. II, 360, ὑποσημ. 3 καὶ Ἀ π. Δ α σ κ α λ ά κ η, ἔ.ἀ. 150). Ἀσχετὸς πρὸς τὴν ἄποψιν ταύτην, ἡ ὁποία νομιζομεν ὅτι δὲν εἶναι ὀρθή, ἡμᾶς δὲν ἐνδιαφέρει, ἂν τὸ παράδειγμα τοῦ Λυσάνδρου ἐπέδρασε ἀμέσως ἢ ἐμμέσως εἰς τὴν θεοποίησιν τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλέων, ἀλλ' ἂν τοῦτο δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐκδήλωσις τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως περὶ θεοποιήσεως ἀνθρώπων.

⁴ Σοῦδα λεξικὸν ἐν λ. Κλέαρχος. Iust. XVI, 5, 8-12.

⁵ Διοδ. XVI, 92, 5. Περὶ τῆς σημασίας, τὴν ὁποίαν εἶχεν ὁ Φίλιππος διὰ τὴν λατρείαν τῶν βασιλέων τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, βλέπε A. M o m i g l i a n o, Filippo il Macedone, Saggio nela storia greca del IV secolo av. Cr., Firenze 1934, 177 κέ.

Ἐφεσον ἐστήθη ὁμοίως εἰκὼν τοῦ ὑπὸ τῶν ὁπαδῶν τοῦ ἐντὸς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος, ἔνθα προσεφέροντο εἰς αὐτὸν θεῖαι τιμαί. Αὐτὸς ὁ Ἴσοκράτης, προτρέπων τὸν Φίλιππον εἰς τὸν κατὰ τῶν Περσῶν πόλεμον, ἔλεγεν ὅτι, ἂν ἀναγκάσῃ τοὺς βαρβάρους νὰ εἰλωτεύουν εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ τὸν μέγαν βασιλέα νὰ ἐκτελῇ ὅ,τι αὐτὸς προστάττει, τότε δὲν μένει τίποτε ἄλλο εἰς αὐτὸν παρὰ νὰ γίνῃ θεός¹. Ἄν λοιπὸν αὐτοὶ καὶ ἄλλοι ἔτυχον θεῶν τιμῶν ἀπὸ τοὺς συγχρόνους τῶν, διατὶ εἰς τὸν Ἀλέξανδρον, ὅστις καὶ κτίστης πολυαριθμῶν πόλεων ἔγινε καὶ ἔργα ὑπεράνθρωπα ἔπραξε, νὰ μὴ ἀπονεμηθοῦν ἰσόθεοι τιμαί καὶ νὰ μὴ ἀναγνωρισθῇ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας ὡς θεός.

Τάσεις περὶ ἀποθεώσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου, τ.ἔ. περὶ τῆς θείας ἀποστολῆς του, ἐξεδηλώθησαν ἤδη ἐν ἀρχῇ ἀκόμη τῆς ἀσιατικῆς του ἐκστρατείας, ὅταν κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀμμωνος εἰς τὴν ὄασιν Σίβα (ἔαρ τοῦ 331 π.Χ.) ὁ προφήτης τοῦ θεοῦ (ὁ μέγας ἀρχιερεὺς) τὸν ἐχαιρέτησε ὡς υἱὸν τοῦ Ἀμμωνος - Διὸς² καὶ τὸ μαντεῖον τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς τὰ Δίδυμα τῆς Μιλήτου διεκήρυξε τὴν ἐκ τοῦ Διὸς καταγωγὴν του³. Τὸν θρῦλον αὐτὸν ὁ Ἀλέξανδρος, ἂν καὶ ὁ ἴδιος δὲν ἔτρεφεν αὐταπάτας περὶ τῆς θείας προελεύσεώς του⁴, ἐν τούτοις διὰ πολιτικούς λόγους εὐχαρίστως ἔβλεπε νὰ διαδίδεται. Τοῦτο ἦτο τὸ πρῶτον στάδιον τῆς πολιτικῆς τῆς ἀποθεώσεώς του. Ὅσον ὁμως ἡ συνειδησις τῆς ὑπερανθρώπου καὶ θείας δυνάμεώς του ἐμεγάλωνε καὶ τὰ κοσμοκρατορικὰ του σχέδια ὀλονὲν ὀριμαζόν, δὲν τὸν ἱκανοποιεῖ πλέον ἡ θεία καταγωγὴ του, ἤθελεν ὁ ἴδιος νὰ εἶναι θεός, τοσοῦτω μᾶλλον, καθ' ὅσον, ἐπιστρέφων ἐκ τῆς νικηφόρου Ἰνδικῆς ἐκστρατείας, προσήγγιζε πρὸς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον, τὸν ὅποιον μόνον διὰ τῆς ὑποταγῆς του εἰς τὴν θεῖαν δυνάμιν του ἤλπιζεν ὅτι θὰ συνεκράτει εἰς πειθαρχίαν καὶ θὰ ἠμπέδωνε τὴν νομιμοφροσύνην του. Οὕτω τὸ 324 π.Χ. ὁ Ἀλέξανδρος ἐξεδήλωσε τὴν ἐπιθυμίαν του⁵, ἴσως μέσῳ τοῦ συνεδρίου τῆς

¹ Ἴσοκρ. Ἐπιστ. Γ'. 5. Περὶ τῆς γνησιότητος τῆς ἐπιστολῆς βλέπε P. W e n d - I a n d, Nachr. Gött. Gesel. 1910, 177 κέ. καὶ F. R. W ü s t, Philipp II. von Makedonien u. Griechenland, München 1938, 171, 2.

² Διόδ. XVII, 51, 2-4. Πλούτ. Ἀλέξ. 28. 33. Curt. IV, 7, 25-28. Iust. XI, 11. Βλ. W i l c k e n, Alexander 118/9. F. O e r t e l, Zur Ammonsohnschaft Alexanders ἐν Rh.Mus.N.F. 89 (1940) 66-74. W. W. T a r n, Alexander II, 347-359.

³ Καλλισθ. (ἀποσπ. 36. 37, Scr. rer. Alex. 26 κέ.) παρὰ Στράβ. XVII, 43.

⁴ Πλούτ. Ἀλέξ. 28, 2. Βλ. Κ. Παπαρρηγοπούλου, Ἱστορία (1925) II, 92/3 E d. M e y e r, ἔ.ἀ. 304. Ἄπ. Δασκαλάκη, ἔ.ἀ. 156/7.

⁵ Τὸ πρόβλημα, ἂν ὁ ἴδιος ὁ Ἀλέξανδρος ἀπήτησε τὴν ἀπόδοσιν θεῶν τιμῶν ἢ οἱ Ἕλληνες τῆς μητροπολιτικῆς Ἑλλάδος τὸ ἐζήτησαν, ἀκόμη εἶναι ἀμφισβητούμενον. Οἱ παλαιότεροι ἱστορικοὶ (D. H o g a r t h, The Deification of Alexander the Great ἐν Hist. Rev. 3 (1887) 317 κέ. B. N i e s e, Hist. Zeitschr. 79 (1897) 13 κέ. K o r n e m a n n, ἔ.ἀ. 57 κέ.) διετύπωσαν ἐναντίον τῆς ὑπὸ τοῦ D r o y s e n, Alexander der Gr. 463

Κορίνθου πρὸς ὄλας τὰς ἑλληνικὰς πόλεις¹, νὰ περιληφθῆ μεταξύ τῶν θεῶν τῶν καὶ νὰ ἀποδοθοῦν θεῖαι τιμαὶ εἰς αὐτόν. Αἱ πλεῖστοι τῶν πόλεων μὲ ἀσθενεῖς ἀντιδράσεις τῶν ἀντιμακεδονικῶν στοιχείων ἔσπευσαν ἀμέσως νὰ συμμορφωθοῦν πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ αὐτῆν² καὶ τὸ ἐπόμενον ἔτος ἀντιπρόσωποι αὐτῶν καταφθάσαντες εἰς τὴν Βαβυλῶνα ἐνεφανίσθησαν πρὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐστεφανωμένοι καὶ ἐστεφάνωσαν αὐτόν μὲ χρυσοῦς στεφάνους ὡς θεοροὶ ὡσὰν νὰ ἐπρόκειτο περὶ θεοῦ³. Ἡ θεοποίησις τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀφέερα, ὡς ἐλέχθη, εἰς τοὺς Ἕλληνας μόνον, ὄχι δὲ καὶ εἰς

(Ἐκδ. Kröners Taschenbuch, Bd. 87), ἐκπροσωπούμενης ἀπόψεως τὴν γνώμην ὅτι ἡ ἀπόδοσις θεῶν τιμῶν προεκλήθη ἐξ ἐλευθέρως πρωτοβουλίας τῶν Ἑλλήνων καὶ ὄχι κατ' ἀπαίτησιν τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἐν τούτοις οἱ πλεῖστοι τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν πιστεύουν ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ ἐκ τῶν Ἰνδιῶν ἀπήτησε τοῦτο ἀπὸ τοῦς Ἕλληνας. Οὕτως ὁ Kaerst ἀποφαίνεται ὅτι αἱ ἀποφάσεις τῶν ἑλληνικῶν πόλεων νὰ τιμῆσιν τὸν Ἀλέξανδρον ὡς θεὸν ἐβασίζοντο ἐπὶ τῆς πολιτικῆς τοῦ ἰδίου βασιλείως (Forschungen 26. Studien zur Entwicklung u. theoretischen Begründung der Monarchie im Altertum, München Leipzig 1898, 38 καὶ Geschichte des Hellenismus I³, 484 καὶ ὑποσημ. 1). Ὁ Ed. Meyer (ἔ.ἀ. 330, ὑποσημ. 2) λέγει ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ ἐκ τῶν Ἰνδιῶν τὸ 324 π.Χ. προέβη εἰς τὴν τελευταίαν ἐνέργειαν: ἀπήτησεν ἀπὸ τὰς ἑλληνικὰς πόλεις νὰ τὸν περιλάβουν μετὰ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν τῶν. Ὁμοίως καὶ ὁ Berne (Alexanderreich I, 98) δὲν ἀμφιβάλλει ποσῶς ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος τὸ 324 διὰ τοῦ Νικάνορος ἀπύθυθεν ἐπίσημως τὴν ἀπαίτησιν νὰ τοῦ ἀποδώσιν θεῖας τιμὰς. Πραγματείας περὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ σημειοῦμεν προσέτι τὰς κάτωθι: Beurlier, ἔ.ἀ. 70 κέ. Jaeger, Preuss. Jahrb. 70, 100. Mader, Revue des Universités de Midi 1895, 129 κέ. Kornemann, Klio 1 (1901) 56 κέ. Maspero, Bibliothèque d'Égyptologie 38, 268 κέ. R. v. Pöhlmann, Griech. Geschichte u. Quellenkunde, München 1914, 305 κέ. Wilamowitz, Alexander der Gr., Kriegsvortrag, Marburger Akademie Reden. Nr. 34, Marburg 1916, 20 καὶ Männer die Geschichte machen. Kaerst, Alexander der Gr. ἐν Die Meister in der Politik, Stuttgart 1923, 60 κέ. Herzog-Hauser, RE Supplb. IV, 808-810. G. Colin, Demosthènes et l'affaire d'Harpale ἐν REG 38 (1925) 306 κέ. P. Schnabel, Klio 19 (1925) 113 κέ. Berne, Klio 21 (1927) 179 κέ. καὶ Griech. Geschichte II, 201. W. Vollgraf, Le péan delphique à Dionysos ἐν BCH 51 (1927) 423 κέ. Wilcken, Alexander der Grosse 196 κέ. 254 κέ. καὶ Zur Entstehung des hellenistischen Königskultes ἐν S-B Preuss. Akad. 28 (1938) 303 κέ. Weigall, Alexandre 415 κέ. G. De Sanctis, Riv. di Fil. N. S. 18 (1940) 1 κέ. Schachermeyer, Alexander der Gr. 433-438, 481-486. W. W. Tarn, Alexander the Great II, 347-373. A. R. Burn, ἔ.ἀ. 223.

¹ Kaerst, Geschichte des Hellenismus I³, 484. Wilcken, Alexander der Gr. und der Korinthische Bund 117 καὶ Alexander der Grosse 200.

² Ὑπερείδ. Κατὰ Δημοσθ. 31. Δειναρχ. Κατὰ Δημοσθ. 94. Πλούτ. Λακων. ἀποφθ. 219c. Βιοί Γ' ρητ. (Λυκοῦργος 22) 842d. Πολιτ. παραγγ. 8, 6, p. 804b. Αἴλιαν. π. ἱστ. II, 19. Valer. Maxim. VII, 2 ext. 13. Διογένης Λαέρτ. VI, 63. Πρβ. καὶ Ἀθῆν. VI, 251a. Αἴλιαν. π. ἱστ. V, 12. Πολύβ. XII, 12b, 3.

³ Ἀρρ. Ἀνάβ. VII, 23, 2: καὶ πρῆσβειαι δὲ ἐν τούτῳ ἐκ τῆς Ἑλλάδος ἦγον, καὶ τούτων πρῆσβεις αὐτοὶ τε ἐστεφανωμένοι Ἀλεξάνδρῳ προσήλθον καὶ ἐστεφάνουν αὐτὸν στεφάνοις χρυσοῖς, ὡς θεοροὶ δῆθον ἐς τιμὴν θεοῦ ἀφιγμένοι.

τοὺς Μακεδόνας. Οὗτοι, μὴ ἐξοικειωμένοι πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἀντίληψιν περὶ ἀποθεώσεως θνητῶν, δὲν θὰ ἐδέχοντο ἀδιαμαρτυρήτως ταύτην. Πράγματι δὲ οἱ Μακεδόνες ἐν Μακεδονίᾳ ὄχι μόνον τὸν Ἀλέξανδρον δὲν ἐτίμησαν ὡς θεόν¹, ἀλλ' οὔτε καὶ μετὰ ταῦτα κατὰ τοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους τοὺς ἄλλους βασιλεῖς των². Ἐπειτα θεοποίησις ἢ ἐξύψωσις τοῦ γοήτρου τοῦ βασιλέως ὡς μέτρον πολιτικὸν οὐδὲν νόημα εἶχε, καθ' ὅσον οἱ Μακεδόνες ἦσαν ἀνεκάθεν *φιλοβασιλῆοι*, τώρα δὲ καὶ φιλαλέξανδροι.

Ἄν ὁ Ἀλέξανδρος τὴν λατρείαν αὐτὴν τοῦ προσώπου του εἶχε κατὰ νοῦν νὰ καταστήσῃ κρατικὴν, δηλ. τὴν θεοποίησιν του νὰ ἐπεκτείνῃ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων λαῶν τῆς αὐτοκρατορίας του, λόγῳ τοῦ προώρου θανάτου του δὲν ἤμποροῦμεν νὰ εἰπῶμεν τι μὲ βεβαιότητα.

Ποία ἦτο ἡ στάσις τοῦ Ἀριστοτέλους ἔναντι τῆς πολιτικῆς αὐτῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου, οὐδεμίαν ρητὴν μαρτυρίαν ἔχομεν. Ἄν ὅμως λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι οὗτος εἰς τὰ Πολιτικά του III, 1284a, 3 κέ. τὴν ἰσχυρὰν καὶ μεγάλην προσωπικότητα, ἢ ὅποια ἐν τῇ πολιτείᾳ ὑπερέχει ὄλων τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, θεωρεῖ ὡς θεὸν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων³, πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι αὐτός, ὅπως καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν Ἑλλήνων, δὲν θὰ ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὴν ἀποθέωσιν τοῦ Ἀλεξάνδρου⁴. Θὰ ἀπεδοκίμαζεν ὅμως αὐτὴν, ἂν ὁ Ἀλέξανδρος ἤθελε τὴν χρησιμοποίησιν ὡς μέσον, ἵνα μεταβάλῃ ὄλους τοὺς ὑπήκοους του εἰς δούλους, ἐξομοιώνων οὕτω τοὺς Ἕλληνας μὲ τοὺς βαρβάρους.

Ἐκεῖνο ὅμως, τὸ ὁποῖον ὁ Ἀλέξανδρος ἠλπίζεν ὅτι θὰ ἔφερε τὴν εἰρῆνυσιν τὴν ὀριστικὴν εἰς τὴν ἐπικράτειάν του καὶ μονίμως θὰ ἠσφάλιζε τὴν κυριαρχίαν του εἰς τὰς καταληφθεῖσας περιοχάς, ἦτο ἡ πολιτικὴ τῆς συμφιλίσεως καὶ ἀναμίξεως τῶν λαῶν, τ.ἔ. τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν ἱρاني-

¹ Εἰς ἄρθρον τοῦ Σούδα (ἐν λ. Ἀντίπατρος), προερχόμενον πιθανῶς ἐκ τῆς ἀποσπασματικῆς διασωθείσης ἱστορίας τῶν διαδόχων τοῦ Ἀρριανοῦ (βλ. K ö h l e r, S-B Berl. Akad. phil. hist. Klass. 1890, 555 κέ. καὶ Kaerst, RE I, 2504), μνημονεύεται ὅτι ὁ ἀντιβασιλεὺς τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐν Μακεδονίᾳ Ἀντίπατρος μόνος ἐκ τῶν διαδόχων δὲν ἤθελε νὰ καλέσῃ τὸν Ἀλέξανδρον θεόν, θεωρῶν τοῦτο ἀσεβές. Βλ. D. K a n a t s u l i s, Antipatros, ein Beitrag zur Geschichte Makedoniens in der Zeit Philipps, Alexanders u. der Diadochen, München 1940, 72.

² Βλ. U. W i l c k e n, ἔ.ἀ. 256/7. Ἡ Ἀλεξανδρολατρεία εἰς τὴν Μακεδονίαν εἰσῆχθη μόνον κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους μετὰ τῆς αὐτοκρατορολατρίας, ἢ ὅποια ἠσκαίτο ὑπὸ τοῦ κοινῶν τῶν Μακεδόνων. Βλ. Δ. Κ α ν α τ σ ο ῦ λ η, Τὸ κοινὸν τῶν Μακεδόνων, Μακεδονικά 3 (1956) 43 κέ..

³ «ὥσπερ θεὸν ἐν ἀνθρώποις εἰκὸς εἶναι τὸν τοιοῦτον».

⁴ Ὅτι ἡ ἀπαίτησις τοῦ Ἀλεξάνδρου περὶ ἀπονομῆς θεῶν τιμῶν δὲν ἐξένιζε τὸν Ἀριστοτέλη φαίνεται ἐκ τούτου, ὅτι τὸν ἀξιωματικὸν τοῦ Ἀλεξάνδρου Νικάνορα τὸν Σταγειρίτην, τὸν φέροντα τὴν διαταγὴν τοῦ βασιλέως πρὸς τὰς ἑλληνικὰς πόλεις (Διόδ. XVIII 8, 4) περὶ ἐπαναπατρισμῶν τῶν ἐξορίστων, μὲ τὴν ὁποῖαν συσχετίζεται καὶ ἡ ἀπαίτησις περὶ ἀπονομῆς θεῶν τιμῶν (βλ. B e r n e, ἔ.ἀ. I, 97), ἐξέλεξεν ὡς γαμβρὸν τῆς θυγατρὸς του.

κῆς καταγωγῆς Ἀσιατῶν. Τὴν πλήρη ὀλοκλήρωσιν ἢ πολιτικὴν τοῦ¹ αὐτῆ εὗρεν εἰς τοὺς ὀμαδικοὺς γάμους τῶν Σούσων, ὁπότε 80 ἑταῖροι καὶ 10.000 περίπου Μακεδόνες ἀξιωματικοὶ καὶ στρατιῶται ἐνυμφεύθησαν Περσίδας ἢ ἱρανικῆς καταγωγῆς γυναῖκας². Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ὁ Ἀλέξανδρος ἠλπίζεν ὅτι θὰ ἐγεφύρωνε τὸ ὄλονεν μεγεθυνόμενον χάσμα μεταξὺ τῶν δυσφοροῦντων Μακεδόνων, διὰ τὴν στρατιωτικὴν ἐξομοίωσιν τῶν Περσῶν μὲ αὐτούς, καὶ τῶν Περσῶν καὶ θὰ ἀποκαθίστα τὴν ὁμόνοιαν καὶ συνδιαλλαγὴν τῶν δύο λαῶν πρὸς ἀντιμετώπισιν πάσης τυχόν ἐχθρικῆς ἀντιδράσεως τῶν ἄλλων λαῶν τῆς αὐτοκρατορίας. Ἐπίσης προσεδόκα ὅτι οἱ γόνοι ἐκ τῶν γάμων αὐτῶν θὰ ἐχρησίμευον εἰς τὸ μέλλον ὡς ἰθύνουσα τάξις εἰς τὸ νέον κράτος, ἢ ὁποία θὰ ἐνεφορεῖτο ἀπὸ τὰς ἰδικὰς του κοινωνικὰς καὶ πολιτικὰς ἰδέας. Ἄλλα σχέδια αὐτοῦ, ὅπως ἦτο ἢ μετατόπισις Εὐρωπαίων εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ τανάπαλιν καὶ ἢ ἀνάμιξις αὐτῶν, εὐρέθησαν ἀνεκτέλεστα μετὰ τὸν θάνατόν του εἰς τὰ καταλειφθέντα ἔγγραφα³.

Ἡ πολιτικὴ ὁμως αὐτῆ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἔναντι τῶν ἠττημένων φυσικῶν ἦτο νὰ προκαλέσῃ μεγάλον ἀναβρασμὸν εἰς τοὺς ὑπερηφάνους καὶ συντηρητικοὺς Μακεδόνας, τὴν ἀποδοκιμασίαν δὲ τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ πιστεύοντος εἰς τὴν ἀνωτερότητα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ὄνειρευομένου μίαν ἡγεμονίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐφ' ὀλοκλήρου τοῦ κόσμου. Ἡ ἀντίθεσις αὐτῆ τοῦ Ἀριστοτέλους πρὸς τὴν ἀνατολικὴν πολιτικὴν τοῦ μαθητοῦ του, τὴν ὅποιαν οὗτος βέβαια δὲν ἐτόλμα ἀπροκαλύπτως νὰ ἐκδηλώσῃ, εἰς τὰ συγγράμματά του ὁμως, ἰδίως εἰς «τὸν Ἀλέξανδρον ἢ ὑπὲρ ἀποίκων»⁴ καὶ «περὶ βασιλείας»⁵, τὰ ὅποια ἀπηύθυνε κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐκστρατείας εἰς τὸν βασιλέα, ἀσφαλῶς θὰ ἄφηνε νὰ διαφαίνεται, προε-

¹ Ἡ ἰδέα τῆς ἀνάμιξεως τῶν λαῶν φαίνεται ὅτι ἦτο παλαιότερα καὶ ὀρίμαζεν εἰς τὸν νοῦν τοῦ Ἀλεξάνδρου βαθμιαίως εὖρε δὲ τὴν πρώτην ἐκδήλωσιν τῆς τὴν ἀνοιξὶν τοῦ 327 π.Χ. διὰ τοῦ γάμου του μὲ τὴν Βακτριανὴν Ρωξάνην. Ἀργότερον ὁ Ἀλέξανδρος ἔλαβε καὶ ἄλλας ἀσιάτιδας συζύγους, εἰσάγων οὕτως εἰς τὴν αὐλὴν του τὴν ἀνατολικὴν συνήθειαν τῆς πολυγαμίας, τὴν πρεσβυτέραν κόρην τοῦ Δαρείου Στάτειραν (Ἀρρ. Ἀνάβ. VII, 4, 4 (ἐσφαλμένως Βαρσίνη). Διόδ. XVII, 107, 6. Πλούτ. Ἀλέξ. 70. Περὶ τῆς Ἀλεξ. τυχ. II, 6, p. 338d. Iust. XII, 10, 9. Μέμν. IV, 4. Iul. Valer. II, 37. 38. 39) καὶ τὴν νεωτέραν τοῦ προκατόχου τοῦ Δαρείου Ἀρταξέρξου Ὠχου Παρύσατιν (Ἀρρ., ἐ.ἀ. Φωτ. 68b, 8.).

² Ἀρρ. Ἀνάβ. VII, 4-8. Διόδ. XVII, 107, 6. Πλούτ. Ἀλέξ. 80. Iust. XII, 10, 9 κέ. Πρβ. καὶ Χάρην παρὰ Ἀθην. XII, 538b κέ.

³ Περὶ τῆς ὑπάρξεως τοιοῦτων σχεδίων γνωρίζομεν μόνον ἀπὸ τὸν Ἱερώνυμον εἰς τὸν Διόδωρον XVII, 4. Εἰς τὸν Πτολεμαῖον καὶ τὸν Ἀριστόβουλον παρὰ τῷ Ἀρριανῷ, Ἀνάβ. VII, 1, οὐδὲν ἀπολύτως ἀναφέρεται. Τοῦτο ὁμως δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξιν, ὥστε νὰ θεωρήσωμεν τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἱερώνυμου ὡς μὴ ἀξιόπιστον.

⁴ Διογένης Λαέρτ. V, 22. Βλ. K o e p p, Alexander u. Aristoteles 95.

⁵ Διογένης Λαέρτ., ἐ.ἀ. Cicer. Att. VII, 49, 2.

κάλεσε τὴν ψυχρότητα αὐτοῦ, ἢ ὁποία μέχρι τῆς καταστροφῆς τοῦ Καλλισθέ-
 νους ὁ Ἀλέξανδρος, τὸν ὁποῖον αἱ ἀλλεπάλληλοι συνωμοσίαι εἶχον κα-
 ταστήσει ἤδη καχύποπτον καὶ διὰ τὸν ὁποῖον πᾶσα ἀντίδρασις κατὰ τῆς
 ἀνατολικῆς του πολιτικῆς ἦτο ἀντίδρασις κατ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, ἤρχισε
 νὰ ὑποπεύεται¹ καὶ αὐτὸν τὸν Ἀριστοτέλη, μὲ τὸν ὁποῖον εἰς στενὴν
 ἐπιστημονικὴν ἐπαφὴν εὐρίσκετο ὁ Καλλισθένης, καὶ ἐσκέφθη πρὸς στι-
 γμὴν νὰ παραπέμψῃ καὶ τοὺς δύο εἰς τὸ συνέδριον τῆς Κορίνθου, ἵνα δι-
 κασθοῦν². Βεβαίως ἡ ἀπόφασις αὐτὴ, ἢ ὁποία ἐλήφθη εἰς μίαν στιγμὴν
 παραφόρου ἐξάψεως, οὐδέποτε ἐξετελέσθη, ἐν τούτοις ὁμοῦ ὁ Ἀλέξανδρος
 δὲν ἔπαυσε εἰς τὸ ἐξῆς νὰ θεωρῆ καὶ τὸν Ἀριστοτέλη ὅτι ἀνήκεν εἰς τοὺς
 ἀντιδραστικοὺς κατὰ τοῦ πολιτικοῦ του προγράμματος κύκλου, τοσοῦτον
 μᾶλλον καθ' ὅσον οὗτος εὐρίσκετο εἰς στενάς σχέσεις μὲ τὸν ἐν Εὐρώπῃ
 ἀντιβασιλέα του Ἀντίπατρον³, τὸν κυριώτερον ἀντιπρόσωπον τῆς φιλιπ-
 πικῆς παραδόσεως καὶ ἀντιτιθέμενον σφοδρῶς κατὰ τῆς ἀνατολικῆς του
 πολιτικῆς⁴. Εἰς τὴν ὑπαρξιν δὲ τῶν σχέσεων αὐτῶν ἐστηρίχθη καὶ ἡ εὐ-
 ρέως διαδοθεῖσα κατόπιν φήμη περὶ δηλητηριάσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου ὑπὸ
 τοῦ Ἀντίπατρου ἐν συνεννοήσει μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, μία φήμη, ἢ ὁποία
 διὰ πολιτικοὺς λόγους ἐχαλκεύθη εἰς τὸ περιβάλλον τῆς Ὀλυμπιάδος καὶ
 διεδόθη ὑπὸ τῆς ἰδίας, ἀργότερον δὲ διὰ λόγους ἀντιζηλιας πρὸς τὴν Πε-
 ριπατητικὴν Σχολὴν συμπεριελήφθη ἀπὸ τὰς σπερμολόγους φιλοσοφικὰς
 Σχολὰς καὶ εἰς τὴν φιλολογικὴν παράδοσιν⁵.

Καὶ ἡ μὲν ἀνατολικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου μὲ τὸν πρόωρον θά-
 νατόν του ἀπέτυχεν κατὰ τὸ πλεῖστον, διότι οἱ διάδοχοί του οὔτε τὴν διά-
 θεσιν εἶχον ἀλλ' οὔτε καὶ τὴν δύναμιν νὰ συνεχίσουν τὸ γιγαντιαῖον ἔργον
 τοῦ μεγάλου Μακεδόνο. Ἀλλὰ τὸ ἰδεῶδες τοῦ Ἀριστοτέλους, νὰ ἡγεμο-

¹ Χάρης παρὰ Πλούτ. Ἀλέξ. 55. Valer. Maxim. VII, 2. Δίων Χρυσόστ. LXIV, 328. Διογένης Λαέρτ. V, 4 κέ. Βλ. D. K a n a t s u l i s, Antipatros 73 κέ.

² Πλούτ. Ἀλέξ. 58. Πρβ. καὶ Δίων Χρυσόστ. LXIV, 598. Βλ. H. B e r v e, Das Alexanderreich II, 73, ἀρ. 135.

³ Πρβ. τὸ ἐπιστόδιον Κασσάνδρου - Ἀλεξάνδρου (Πλούτ. Ἀλέξ. 74), ἐνθα ἐκστομί-
 ζονται ἐκ μέρους τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀπειλητικαὶ φράσεις κατὰ τοῦ Ἀριστοτέλους «ταῦτα
 ἐκεῖνα σοφίσματα τῶν Ἀριστοτέλους εἰς ἑκάτερον τῶν λόγων ὁμοζομένον». Βλ. D. K a n a t s u l i s, Antipatros 70. 73/4. Τὸν Ἀντίπατρον ὁ Ἀριστοτέλης διώρισε πρὸ τοῦ θά-
 νατου ἐκτελεστήν τῆς διαθήκης του. Διογ. Λαέρτ. V, 9.

⁴ K a n a t s u l i s, ἔ.ἀ. 74 κέ.

⁵ Ἀρρ. Ἀνάβ. VII, 27, 1 κέ. Πλούτ. Ἀλέξ. 77, τοῦ ἰδίου Περί τῶν δέκα ρητ. IX, p. 894 κέ. Διόδ. XVII, 117, 5. 118, 1 κέ. Curt. X, 10, 14. Πausan. VIII, 18, 6. Plin. n. hist. XXX, 149. Zōnar. IV, 14. Πρβ. W. H o f f m a n n, Das literarische Portrait Alexanders des Gr., Diss. Leipzig 1907, 4. P. G o r s e n, Philol. 74, 9/10. B e r v e, ἔ.ἀ. II, 74.

νευση ὁ Ἑλληνισμὸς τοῦ κόσμου, ἂν δὲν ἐπραγματοποιήθη, ὅπως τὸ ἦθελεν αὐτός, ἐν μέρει ὅμως εὔρε τὴν πραγμάτων του εἰς τὴν διὰ τῆς ἐκστρατείας τοῦ μαθητοῦ του διάδοσιν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὰς ἀπωτάτας χώρας τῆς Ἀσίας. Ἐκτοτε ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς μέχρι τοῦλάχιστον τῆς γραμμῆς τοῦ Εὐφράτου, τῆς γραμμῆς ἐκείνης, ποῦ κατὰ περιεργον σύμπτωσιν ὁ Δαρεῖος ἄλλοτε ἐπρότεινε εἰς τὸν Ἀλέξανδρον νὰ παραχωρήσῃ, ὅταν ἐβλεπε καταρρέουσιν τὴν αὐτοκρατορίαν του, διετηρήθη ἐπὶ πολλὰς ἑκατονταετηρίδας ἀκμαιοτάτος. Καὶ τοῦτο ἀσφαλῶς πρέπει νὰ ἀποδώσωμεν εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλους, ὁ ὁποῖος πολὺ ἔνωρις ἐφρόντισε νὰ ἐμφυσήσῃ εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ μαθητοῦ του τὴν ἀγάπην καὶ τὸν θαυμασμὸν πρὸς τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν ἑλληνικὴν διανόσιν.

Ποία ὑπῆρξεν ἡ σημασία καὶ ἡ ἐπίδρασις, τὴν ὁποίαν ἤσκησεν ὁ Ἀλέξανδρος εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ γενικώτερον εἰς τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν, πολλὰ τὰ δέοντα ἔχουν λεχθῆ ὑπὸ νεωτέρων καὶ παλαιότερων ἐρευνητῶν, ἡμετέρων καὶ ξένων¹. Οὐχὶ μικροτέρα ὅμως ὑπῆρξεν ἡ σημασία αὐτοῦ καὶ διὰ τὸν μετὰ τρεῖς αἰῶνας ἐμφανισθέντα Χριστιανισμὸν. Ὁ Χριστιανισμὸς βέβαια τὴν ἀξίαν καὶ δυνάμιν του ἦντλει ἀπὸ τὰ ὑψηλὰ διδάγματα καὶ τὸ βαθὺ περιεχόμενον τῶν ἰδεῶν του, δὲν πρέπει ὅμως νὰ παραγνωρισθῆ ὅτι καὶ ἐξωτερικοὶ παράγοντες πολὺ συνετέλεσαν κατὰ τοὺς πρώτους τοῦλάχιστον αἰῶνας εἰς τὴν διάδοσιν καὶ ἐπικράτησιν αὐτοῦ. Μεταξὺ τῶν παραγόντων αὐτῶν ἀσφαλῶς τὴν πρώτην θέσιν εἶχεν ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἡ ὁποία ἀπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου εἶχε κατακτήσει τὴν Ἀσίαν, καὶ κατὰ δευτέρον λόγον ἡ ἐν τῷ ρωμαϊκῷ κράτει ἐπιτευχθεῖσα ἔνωσις πολλῶν εὐρωπαϊκῶν καὶ ἀσιατικῶν λαῶν, τὴν ὁποίαν ὅμως πάλιν ὁ Μ. Ἀλέξανδρος εἶχε προπαρασκευάσει. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶχεν εἰσχωρήσει εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ ἐν μέρει εἰς τὴν Ἀφρικὴν καὶ πρὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ἀλλ' εἰς μικρὰν μόνον ἀκτίνα ἀπὸ τῆς παραλίας, καὶ δὴ ὅπου ὑπῆρχεν ὁ Ἕλληνας ἀποικὸς καὶ διενεργεῖτο τὸ ἑλληνικὸν ἐμπόριον μὲ τοὺς ἰθαγενεῖς. Ἀπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου ὅμως καὶ ἰδίως ἐπὶ τῶν διαδόχων του ἡ ἑλληνικὴ ἀπέβη τὸ κοινὸν ὄργανον συνεννοήσεως ὄλων τῶν λαῶν τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν κρατῶν, ποῦ προῆλθον κατόπιν ἐξ αὐτῆς. Τινὲς μάλιστα, ὡς οἱ Ἑβραῖοι τῆς διασποράς, εἶχον ἀπομάθει τὴν μητρικὴν καὶ ὠμίουν τὴν ἑλληνικὴν. Δι' αὐτὸ καὶ ἐπὶ τοῦ Πτολεμαίου Β' τοῦ Φιλαδέλφου παρέστη ἡ ἀνάγκη τῆς μεταφράσεως τῆς παλαιᾶς Διαθήκης ὑπὸ τῶν Ἑβδομήκοντα². Εἰς αὐτὴν τὴν Παλαιστίνην ἡ ἑλληνικὴ

¹ Βλ. π.χ. Κ. Παπαρρηγοπούλου, Ἱστορία II, 118 κέ. (Καρολίδης). Birt, Alexander 242 κέ., Wilcken, Alexander 224-245. 253 κέ. Schachermeyr, ἔ. ἀ. 467-496. Bengtson, Griech. Geschichte 336 κέ. W. W. Tarn, ἔ.ἀ. I, 146 κέ.

² Ἡ ἔθνικὴ γλῶσσα τῶν Ἑβραίων εἶχεν ἤδη ἀπὸ μακροῦ ἐξαφανισθῆ ἀπὸ τὴν καθη-

γλῶσσα φαίνεται ὅτι ἦτο εὐρέως διαδεδομένη, καθὼς δύναται τις νὰ συμπεράνη ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἑλληνικῶν ὀνομάτων, ποὺ ἀπαντοῦν εἰς τοὺς Ἑβραίους (Φίλιππος, Ἀντίπατρος, Μενέλαος, Ἰάσων, Ἀντίγονος, Φίλων, Ἀριστόβουλος, Ἡρώδης, κ.λ.π.), ἀκόμη καὶ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ, καὶ ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ ἐρωτικά τραγούδια, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν εἰς ἐπιγραφὰς τῆς Ἰουδαίας¹. Τὰ πρῶτα γραπτὰ μνημεῖα τοῦ χριστιανισμοῦ, τὰ Εὐαγγέλια, αἱ Ἐπιστολαὶ τοῦ Παύλου, τοῦ Πέτρου, τοῦ Ἰακώβου, τοῦ Ἰωάννου, κ.ά., ἐγράφησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ἦτο γνωστὴ εἰς πολλοὺς ἀπὸ τοὺς μαθητὰς τοῦ Ἰησοῦ². Αὐτὸς ὁ ἱδρυτὴς τῆς θρησκείας ἦτο γνώστης τῆς ἑλληνικῆς³. Ὁ δὲ Παῦλος ὄχι μόνον τὰς ἐπιστολάς του ἔγραφεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν, ἀλλὰ καὶ τὸ κήρυγμά του, φαίνεται, ἔκαμνε συνήθως εἰς αὐτήν⁴. Ἀκόμη εἰς αὐτὴν διεξήχθησαν αἱ συζητήσεις τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων καὶ εἰς αὐτὴν συνετάγη τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως. Μόνον λοιπὸν μὲ ἐν διεθνῆς ὄργανον συνεννοήσεως, ὅπως ἦτο ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἠδύνατο ὁ Χριστιανισμὸς νὰ ἀποβῆ παγκόσμιος θρησκεία καὶ νὰ διαδοθῆ εἰς τὰ πέρατα τῆς αὐτοκρατορίας μεταξὺ ποικιλωνύμων λαῶν, ἄλλως θὰ παρέμενεν ἴσως μία αἴρεσις ἰουδαϊκῆ, ἀδύνατος νὰ διαδοθῆ διὰ τῶν ποικίλων διαλέκτων τῶν ἐγχωρίων λαῶν⁵. Ἐπὶ πλεόν μόνον εἰς τὴν ἑλληνικὴν, γλῶσσαν καλλιεργημένην, πλουσιαν καὶ εὐπλαστον, ἠδύνατο νὰ ἐκφρασθοῦν αἱ ὑψηλαὶ ἰδεαὶ καὶ αἱ λεπταὶ ἔννοιαι τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὅταν δὲ ἀργότερον μὲ τὴν διάδοσίν του καὶ μεταξὺ τῶν μορφωμένων τάξεων τῆς αὐτοκρατορίας παρέστη ἀνάγκη νὰ ἀντιμε-

μερinhν συναστροφὴν καὶ μόνον εἰς τὴν συναγωγὴν ἐγίνετο χρῆσις αὐτῆς. Εἰς τὴν Ἰουδαίαν εἶχεν ἀντικατασταθῆ ὑπὸ τῆς ἀραμαϊκῆς, μᾶς συγγενοῦς μετὰ τὴν ἑβραϊκὴν διαλέκτου τῆς Συρίας. Βλ. T h. M o m m s e n, Das Weltreich der Cäsaren, Büchergilde Gutenberg 1955, 348.

¹ C r ö n n e r t, Rh. Mus. 64, 433 κέ.

² Οἱ πρῶτοι τῆς Ἐκκλησίας διάκονοι, ὁ Φίλιππος, ὁ Πρόχορος, ὁ Νικάνωρ, ὁ Τίμων, ὁ Παρμενᾶς, ὁ Νικόλαος καὶ ὁ πρωτομάρτυς Στέφανος, ἦσαν «ἑλληνησταί», δηλ. ἔξελληνισμένοι Ἰουδαῖοι.

³ Ὅτι ὁ Χριστὸς ὠμίλει τὴν ἑλληνικὴν δὲν μαρτυρεῖται ρητῶς, δυνάμεθα ὁμως νὰ συμπεράνωμεν τοῦτο ἐκ τῆς ἀπ' εὐθείας συζητήσεως αὐτοῦ μετὰ τὸν Πιλάτον (Βλ. Ματθ. Εὐαγγ. 27, 11-15. Μάρκ. 15, 2-5. Λουκ. 23, 3-4. Ἰωανν. 18, 34-38), ἡ ὁποία δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ εἰς τὴν λατινικὴν, τὴν ὁποίαν δὲν ὠμίλει ὁ Χριστὸς, οὔτε καὶ εἰς τὴν ἀραμαϊκὴν, τὴν ὁποίαν, φαίνεται, δὲν ἐγνώριζεν ὁ Πιλάτος, καὶ ἀπὸ τὴν βραχεῖαν συζήτησιν, τὴν ὁποίαν εἶχεν ὁ Ἰησοῦς παρὰ τὰ μεθόρια τῆς Τύρου καὶ Σιδῶνος μὲ μίαν Ἑλληνίδα, Συροφοίνισσαν τὸ γένος (Μάρκ. Εὐαγγ. 7, 24-30), ἡ ὁποία ἀναμφιβόλως δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συνεννοηθῆ εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ Χριστοῦ, τὴν ἀραμαϊκὴν. Βλ. B i r t, Alexander der Grosse u. das Weltgriechentum, Leipzig 1925, 496, σημ. 71.

⁴ Τὸ κήρυγμα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ἀπηρθύνετο πρὸς τοὺς Ἰουδαίους κατ' ἀρχάς, πρὸ παντὸς ὁμοῦ πρὸς τοὺς λαοὺς τοὺς ἐμπορουμένους ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος.

⁵ A. D e i s m a n n, Licht vom Osten, Tübingen 1923, 50.

τωπισθοῦν αἱ ἐπιθέσεις τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, τὴν ἐλληνικὴν διανόησιν καὶ φιλοσοφίαν πάλιν ἐπεστράτευσε ὁ Χριστιανισμὸς ὑπὲρ αὐτοῦ. Ἀκριβῶς δὲ τότε τὴν πόλιν τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐπέλεξε ὡς κέντρον τοῦ ἀγῶνος του· ἐκεῖ ἰδρύθησαν αἱ πρῶται χριστιανικαὶ Σχολαί (Κλήμης-Ὠριγένης) κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ Μουσείου τῶν Πτολεμαίων.

Πλὴν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης καὶ διανοήσεως πολὺ συνετέλεσεν εἰς τὴν ταχύτεραν διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἡ ἐνότης τοῦ τότε πολιτισμένου κόσμου ἐν τῷ ρωμαϊκῷ κράτει. Ἡ ἐνότης δὲ αὕτη, ὅπως εἶπομεν, εἰς τὸν Ἀλέξανδρον πάλιν ὠφείλετο, διότι αὐτὸς πρῶτος ἔδωκεν εἰς τὸν κόσμον τὴν ἔννοιαν τοῦ ὄργανωμένου μεγάλου κράτους καὶ αὐτὸς ὑπῆρξεν πάντοτε τὸ πρότυπον δι' ὅλους τοὺς πρωτεργάτας τῆς δημιουργίας τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Ἐνας ἄλλος παράγων, ὁ ὁποῖος ἐπαίξε σημαντικὸν ρόλον εἰς τὴν ταχύτεραν ἐξάπλωσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἦτο ἡ ἀπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἀρξαμένη ζωηρὰ ἐπικοινωνία τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως καὶ ἡ συνεπεία ταύτης ἀνάμιξις τῶν διαφόρων θρησκειῶν καὶ λατρειῶν. Πλήθος ἀνατολικῶν θεοτήτων εἰσώρμησαν εἰς τὸν ἐλληνικὸν κόσμον καὶ συνανεμίγησαν μὲ τὰς ἐντοπίας ἢ ἐταυτίσθησαν μὲ αὐτάς. Ἐπακόλουθον τῆς ἀναμίξεως ταύτης ἦτο νὰ κλονισθῇ ἡ πίστις τῶν Ἑλλήνων πρὸς τοὺς ἰδικούς των θεούς. Ἐκ δὲ τῆς πάλης τῶν διαφόρων θρησκειῶν συνήθως ἐξήρχοντο ἐπικρατέστεραι αἱ ἀνατολικάι, ἰδίως ὄσαι (Μιθραϊσμός, Ἴσις καὶ Ὅσιρις) μὲ τὰς μυστηριακάς των διδασκαλίας ὑπέσχοντο μίαν παρήγορον μετὰ θάνατον ψυχικὴν ζωὴν, τὴν ὅποιαν οἱ Ἕλληνες οὔτε εἰς τὴν θρησκείαν των εὑρίσκον, ἀλλ' οὔτε καὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν, ἡ ὅποια ἦτο προστιτὴ εἰς μικρὸν κύκλον ἀνθρώπων. Οὕτω παρεσκευάζετο τὸ ἔδαφος διὰ τὸν Χριστιανισμόν, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνον ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν πολλῶν ὡς μία τῶν ἀνατολικῶν θρησκειῶν, εἰς τὰς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος τότε εὑρίσκε παρηγορίαν, ἀλλὰ καὶ ὑπερείχεν ὅλων τῶν ἄλλων ὡς πρὸς τὸ βάθος τοῦ περιεχομένου τῶν ἰδεῶν. Ἐπὶ πλέον ἡ ἰδέα περὶ τῆς ἐνότητος τῆς προνοίας ὠρίμαζεν ἤδη εἰς τοὺς Ἕλληνας, ὥστε ὁ Πλούταρχος εἰς τὸ περὶ «Ἰσίδος καὶ Ὀσιρίδος» ἔργον του (§ 67, π. 377) νὰ διατυπώη τολμηρὰς σκέψεις περὶ τῆς θεότητος: ὅτι δὲν ὑπάρχουν θεοὶ ἕτεροι παρ' ἑτέροις, οὐδὲ βάρβαροι καὶ Ἕλληνες, οὔτε νότιοι καὶ βόρειοι, ἀλλὰ τὰ πάντα ὑφ' ἑνὸς λόγου κοσμοῦνται καὶ μιᾶς προνοίας ἐπιτροπεύονται, ὀνομάζονται δὲ οὗτοι ἄλλως ὑπ' ἄλλων. Ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι τοιαῦτα ἐπρέσβευον, δὲν εὑρίσκοντο μακρὰν τῶν ἰδεῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ἐκεῖνο ὁμως, ποῦ ἀναδεικνύει τὸν Ἀλέξανδρον ἀληθῶς πρόδρομον τοῦ Χριστιανισμοῦ, εἶναι αἱ κοσμοπολιτικαὶ ἰδέαι αὐτοῦ, τὰς ὁποίας δὲν διεκήρυξεν ἀπλῶς, ὡς αἱ φιλοσοφικαὶ Σχολαί, ἀλλ' ἐπεζήτησεν νὰ τὰς

ἐπιβάλη εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν του¹. Ὁ Ἀλέξανδρος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κοινὴν ἀντίληψιν τῶν συγχρόνων του, οἱ ὅποιοι διεχώριζον τοὺς ἀνθρώπους εἰς Ἑλληνας καὶ βαρβάρους, ὄχι μόνον δὲν κάμνει διάκρισιν μεταξὺ αὐτῶν, ἀλλ' ἀντιθέτως ἐξισώνει τοὺς κατακτηθέντας μὲ τοὺς Ἑλληνας καὶ Μακεδόνας καὶ καλεῖ αὐτοὺς εἰς τὴν συγκυβέρνησιν τῆς αὐτοκρατορίας. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὰς ἀντιλήψεις αὐτὰς δὲν ἠκολούθησαν οἱ διάδοχοί του, ἐν τούτοις αὐταὶ ἔσχον τόσον ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων, ὥστε μετὰ ἓνα αἰῶνα βραδύτερον ὁ μαθηματικὸς καὶ φιλόσοφος Ἐρατοσθένης νὰ κατακρίνη ἐκείνους, οἱ ὅποιοι διέκρινον ὄλον τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων εἰς Ἑλληνας καὶ βαρβάρους καὶ τοὺς πρώτους μὲν ἐθεώρουν ὡς φίλους, τοὺς ἄλλους δὲ ὡς ἐχθροὺς, νὰ διατυπώη δὲ τὴν γνώμην ὅτι μᾶλλον πρέπει νὰ διακρίνωμεν τοὺς ἀνθρώπους ἀναλόγως τῶν ἠθικῶν καὶ πνευματικῶν ἀξιών εἰς καλοὺς καὶ κακοὺς, διότι καὶ μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ὑπάρχουν πολλοὶ κακοί, ὅπως μεταξὺ τῶν βαρβάρων πολλοὶ ἀγαθοὶ (*ἀστέιοι*), ὡς οἱ Ἰουδαῖοι καὶ οἱ Ἀριανοὶ (= Πέρσαι), οἱ Ῥωμαῖοι καὶ οἱ Καρχηδόνιοι, οἱ ὅποιοι θαυμαστῶς πολιτεύονται². Ἐδῶ συνηγᾶτο ὁ Χριστιανισμὸς μὲ τὰς κοσμοπολιτικὰς ἰδέας τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ὁ Χριστιανισμὸς καταργῶν ὀριστικῶς τὰ διαχωρίζοντα τοὺς ἀνθρώπους φράγματα καὶ θεωρῶν αὐτοὺς ἴσους καὶ ἀδελφοὺς ἐναντι τοῦ Θεοῦ διεκήρυσσε διὰ τοῦ στόματος τοῦ Ἀποστόλου τῶν ἐθνῶν: *οὐκ ἐν Ἰουδαίῳ, οὐδὲ Ἑλληνὸς ἐν δοῦλος, οὐδ' ἐλεύθερος· οὐκ ἐν ἄρσεν καὶ θῆλῳ πάντες γὰρ ἡμεῖς εἰς ἓστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ*³. Ἐν τούτοις ὁ κοσμοπολιτισμὸς τοῦ Ἀλεξάνδρου δὲν ἐταυτίζετο ἀπολύτως μὲ τὸν χριστιανικόν. Ἐκεῖνος ἦτο ἐν πολιτικὸν μέτρον, τὸ ὅποιον ἐπεβάλλετο ἀπὸ τὴν ἀνάγκην τῶν πραγμάτων καὶ σκοπὸν εἶχε τὴν ἀσφαλεστέραν ὀργάνωσιν καὶ διακυβέρνησιν τῆς αὐτοκρατορίας, οὗτος ἦτο μία κοινωνικὴ ἰδέα, ἡ ὁποία ἐξεπῆγαζεν ἀπὸ τὴν βασικὴν ἀρχὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ, καθ' ἣν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι τέκνα τοῦ Θεοῦ καὶ μεταξὺ τῶν ἀδελφοὶ καὶ ἀπεσκόπει εἰς τὴν ἁρμονικὴν συμβίωσιν τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας. Ὅπως βλέπομεν, εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Ἀλέξανδρος εὕρισκετο πλησιέστερον πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν παρὰ ὁ φιλόσοφος διδάσκαλός του, ὅστις ἐνέμενεν εἰς τὴν παλαιὰν ἀντίθεσιν Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων.

Πολλὰ τῶν καινοτομιῶν τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου μετεπιβάστησαν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως εἰς τοὺς μεταγενεστέρους, κατάλοιπα δὲ αὐτῶν ἔφθασαν καὶ

¹ Βλ. P. W e n d l a n d, Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum u. Christentum, Tübingen 1912 (ἔκδ. 2-3) 35 κέ. Πρβ. G. K i t t e l, Religion u. Urchristentum 12 κέ. καὶ D a n i e l R o p s, Geschichte des Gottesvolkes 335 κέ. Λ. Φιλίππιδου, Ἱστορία τῆς Καινῆς Διαθήκης, Ἀθήναι 1958, 44 κέ.

² Ἐρατοσθ. παρὰ Στράβ. I, 4, 9.

³ Παῦλ. Ἐπιστ. πρὸς Γαλάτ. 3, 28.

εις τὸν χριστιανικὸν κόσμον. Οὕτως ἡ προσκύνησις, ἡ ὁποία διὰ τοῦ Διοκλητιανοῦ εἰσήχθη εἰς τὴν αὐλικὴν ἐθιμοτυπίαν τῆς Ρώμης καὶ δι' αὐτῆς εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ τὰ ἄλλα μεσαιωνικὰ κράτη, διετηρήθη εἰς τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν μέχρι σήμερον¹. Διὰ τὸν πιστὸν ὄμοσιν καθολικὸν ἢ προσκύνησις τοῦ Πάπα εἶναι ἀπλῆ ἐκδήλωσις ὑπερτάτου σεβασμοῦ πρὸς τὸν ἐκπρόσωπον τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς καὶ οὐδεὶς ἔχει τὴν συναίσθησιν ὅτι διὰ τῆς πράξεως ταύτης θίγεται ἡ ἀξιοπρέπειά του ἢ ἐξαφανίζεται ἡ προσωπικότης του ἐνώπιον ἐνὸς συνανθρώπου του. Ἀντιθέτως ἡ προσκύνησις, ἡ ὁποία ἐπεφυλάσσετο εἰς μεσαιωνικὸν μονάρχην ἢ ἀξιοματοῦχον, ἦτο ἐκδήλωσις ταπεινῆς ὑποταγῆς καὶ δουλοπρεπείας.

Ἡ θεοποίησης, ἡ ὁποία ἐκληροδοτήθη ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τοὺς διαδόχους του καὶ ὅλους τοὺς ἑλληνιστικοὺς βασιλεῖς πλὴν τῶν Μακεδόνων καὶ δι' αὐτῶν εἰς τοὺς Ρωμαίους αὐτοκράτορας μέχρι τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, διετηρήθη παρηλλαγμένη πως καὶ μεταξύ τῶν χριστιανῶν βασιλέων. Καὶ δὲν ἀνεκηρύσσοντο μὲν οὗτοι ζῶντες ἢ μετὰ θάνατον ἅπ' εὐθείας θεοὶ ἢ *divi et domini*, ὡς οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες, ἀλλ' ἔθεωροντο *θεοὶ, ἄγιοι, αἰώνιοι*, ἀντιπρόσωποι τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, «*ἐλέω Θεοῦ βασιλεῖς*».

Ἀκόμη ἐννοιαί τινες, τὰς ὁποίας βλέπομεν εἰς τοὺς τίτλους τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλέων, ὡς «*σωτήρ καὶ θεός*», «*ἀρχηγός καὶ σωτήρ*», «*κτίστης*», ἐμφανίζονται καὶ εἰς τὴν χριστιανικὴν Σωτηριολογίαν ἐνωρίτατα².

Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ

¹ Εἰς τοὺς Ἑβραίους συναντῶμεν τὴν προσκύνησιν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς βασιλείας (ὁ Δαυὶδ παρίσταται εἰς τὸν Σαμουὴλ Β', 24, 30 ἀξίων τὴν προσκύνησιν ἐκ μέρους τῶν ὑπηκόων του), ἀλλὰ τοῦτο ἀποτελεῖ μακρυνὴν ἀνάμνησιν διὰ τοὺς χριστιανούς ἄνευ σημασίας. Ὁ καθολικισμὸς τὴν προσκύνησιν παρέλαβεν ἀναμφίβλως ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους αὐτοκράτορας.

² Πράξ. Ἀποστ. 5, 31: *τοῦτον* (τὸν Ἰησοῦν) ὁ Θεὸς ἀρχηγὸν καὶ σωτήρα ὕψωσε τῇ δεξιᾷ αὐτοῦ. Πέτρ. Ἐπιστ. Β', 1, 1: *τοῦ Θεοῦ ἡμῶν καὶ σωτήρος Ἰησοῦ Χριστοῦ*.